

Llywodraeth Cymru
Welsh Government

Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru

RHEOLI

 Cadw

Llywodraeth Cymru
Welsh Government

Cadw
Llywodraeth Cymru
Plas Carew
Uned 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Caerdydd CF15 7QQ

Ffôn: 03000 256000
E-bost: cadw@llyw.cymru
Gwefan: <https://cadw.llyw.cymru/>

WG39705 ISBN digidol 978-1-83933-835-9

OGL © Hawlfraint y Goron 2020 ac eithrio pan nodir yn wahanol.

Cadw yw gwasanaeth amgylchedd hanesyddol Llywodraeth Cymru yn gweithio dros amgylchedd hanesyddol hygyrch ac wedi ei ddiogelu'n dda i Gymru.

Mae'r ddogfen hon hefyd ar gael yn Saesneg.
This document is also available in English.

Llun clawr: Yn 2019, yr awyren ymladd hon, y Lightning Lockheed P-38, a blymiodd o'r awyr ar arfordir y Gogledd ym 1942, oedd yr awyren filwrol gyntaf yn y DU i gael ei gwarchod drwy ei dynodi'n heneb gofrestredig. (Cydnabyddiaeth Hawlfraint Morwyn Harlech © Joseph Mearman, SCSEE, Prifysgol Bangor — Cedwir pob hawl).

Datganiad o Ddiben

Mae *Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru* yn esbonio sut y mae Llywodraeth Cymru yn ymdrin â'r amgylchedd hanesyddol morol ac mae'n cynnig canllawiau arferion gorau ar gyfer ei ddiogelu a'i reoli. Gellir diffinio'r amgylchedd hanesyddol morol fel lleoedd o dan y môr ac yn y parth rhynglanwol lle mae tystiolaeth am weithgarwch gan bobl. Yn y ddogfen hon, yr hyn a olygir yw gweddillion hanesyddol sy'n cael eu canfod islaw'r marc penllanw.

Mae'r rhan gyntaf yn esbonio'r mathau gwahanol o dystiolaeth, sut i ddod o hyd iddi a'r hyn y gall ei ddweud wrthym am sut yr oedd pobl yn byw yn y gorffennol. Mae hefyd yn amlinellu rhai o'r bygythiadau i'r amgylchedd hanesyddol morol a chyfluoedd i'w reoli'n gynaliadwy er budd pobl, yn awr ac yn y dyfodol.

Mae'r ail ran yn cyflwyno'r fframwaith deddfwriaethol eang a'r polisi ar gyfer treftadaeth danddwr yng Nghymru, gan gynnwys Datganiad Polisi Morol y DU¹ a Chynllun Morol Cenedlaethol Cymru.² Mae hefyd yn nodi cyfrifoldebau a dull Cadw, gwasanaeth amgylchedd hanesyddol Llywodraeth Cymru, o ddiogelu a rheoli'r amgylchedd hanesyddol morol.

Mae'r drydedd rhan yn cynnwys cyngor a chanllawiau ymarferol i bawb sy'n gysylltiedig â gweithgareddau tanddwr. Mae'n esbonio sut y gall defnyddwyr y môr, datblygwyr ac awdurdodau lleol gymhwyso *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy (Egwyddorion Cadwraeth)*³ Cadw er mwyn gwneud penderfyniadau am weithgareddau tanddwr sy'n effeithio ar yr amgylchedd hanesyddol morol.

Bwriedir *Rheoli Amgylchedd Morol Hanesyddol Cymru* ar gyfer awdurdodau cyhoeddus a defnyddwyr y môr — gan gynnwys deifwyr hamdden, archaeolegwyr, morgludiant, pysgodfeydd, carthu, codi agregau, echdynnu ynni ac ynni adnewyddadwy, a thwristiaeth. Bydd yn helpu pawb sydd â rhan yn y gwaith o ddiogelu a rheoli'r amgylchedd hanesyddol morol.

Bydd hefyd o ddiddordeb i unrhyw un sydd eisiau dysgu am y dystiolaeth archaeolegol sydd wedi ei chadw o dan y môr neu ar lannau môr Cymru.

Dylai awdurdodau cyhoeddus ddefnyddio'r canllawiau hyn ochr yn ochr â Datganiad Polisi Morol y DU, Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru, Canllawiau Gweithredu Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru,⁴ *Polisi Cynllunio Cymru*,⁵ *Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol*⁶ ac *Egwyddorion Cadwraeth Cadw yn sail i'w polisiâu a'u cyngor eu hunain*, ac i'r broses gwneud penderfyniadau statudol. Mae gwybodaeth am drwyddedu morol ar gael ar wefan Cyfoeth Naturiol Cymru.⁷

Cynnwys

Ffeithiau Cyflym	1		
Cyflwyniad	2		
1 Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru	3		
1.1 Yr Amgylchedd Hanesyddol Morol			
a Pham y mae'n Bwysig	3		
1.1.1 Llongddrylliadau ac Awyrennau	3		
1.1.2 Ar y Tir ac yn y Môr	5		
1.1.3 Tirweddau a Gollwyd ...	6		
1.1.4 Tirweddau a Ganfuwyd ...	7		
1.2 Darganfod Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru	8		
1.2.1 Chwilio am Safleoedd a Thirweddau Tanddwr	8		
1.2.2 Darganfod Mwy a Chymryd Rhan	10		
1.3 Cyfleoedd a Bygythiadau	12		
1.3.1 Prosesau Naturiol	12		
1.3.2 Newid yn yr Hinsawdd	12		
1.3.3 Gwaith Datblygu	13		
1.3.4 Achub, Hela Trysor ac Archaeoleg	14		
1.3.5 Mynediad i'r Cyhoedd	15		
2 Deddfwriaeth a Fframwaith Polisi	16		
2.1 Diogelu Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru	16		
2.1.1 Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009	16		
2.1.2 Datganiad Polisi Morol y DU ac Amgylchedd Hanesyddol Cymru	17		
2.1.3 Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru	18		
2.1.4 Ardaloedd Cymeriad Morol	20		
2.2 Diogelu Asedau Hanesyddol Morol yng Nghymru	20		
2.2.1 Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979	21		
2.2.2 Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973	21		
2.2.3 Deddf Diogelu Gweddillion Milwrol 1986	22		
2.2.4 Deddf Llongau Masnach 1995	23		
2.2.5 Deddf Cynllunio (Adeiladau Rhestredig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990	24		
2.2.6 Confensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001	24		
2.2.7 Caniatâd gan Berchennog y Blaendraeth a Thrwyddedau Gwely'r Môr Ystad y Goron	24		
3 Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru	25		
3.1 Cyflwyniad	25		
3.2 Deifwyr	26		
3.3 Archaeolegwyr	28		
3.4 Datblygwyr ac Eraill sy'n Defnyddio'r Môr	29		
3.5 Asesiad o'r Effaith ar Dreftadaeth	31		
3.5.1 Esbonio eich Amcan	32		
3.5.2 Deall Arwyddocâd Asedau Hanesyddol Morol	33		
3.5.3 Nodi eich Newidiadau Arfaethedig	35		
3.5.4 Asesu Effaith eich Cynigion	35		
3.5.5 Cyflwyno'r Dewis a Ffefrir gennych	36		
Atodiadau	41		
Atodiad 1: Atodiad i Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001	41		
Atodiad 2: Cynllunio Prosiect ar gyfer Deifwyr ac Archaeolegwyr	46		
Atodiad 3: Adroddiadau Deiliaid Trwyddedau ar gyfer Deifwyr ac Archaeolegwyr	50		
Atodiad 4: Swyddogaethau a Chyfrifoldebau Cadw, Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru ac Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru	51		
Cyfeiriadau	52		
Rhagor o Wybodaeth	59		
Cysylltiadau	64		

Ffeithiau Cyflym ↵

- 1 Mae Cymru yn cynnwys oddeutu 21,000 cilomedr sgwâr o dir — ac oddeutu 32,000 cilomedr sgwâr o fôr.
- 2 Cofnodwyd oddeutu 1,400 o longddrylliadau yn nyfroedd Cymru; mae 6 wedi eu dynodi'n safleoedd llongddrylliad gwarchoddedig ar hyn o bryd.
- 3 Mae'r *Louisa* ym Mae Caerdydd, y cychod twb haearn yn harbwr Porth Tywyn a'r hylciau yng Ngwarchodfa Natur Genedlaethol Ynys-las wedi eu diogelu fel henebion cofrestredig.
- 4 Saethwyd dros 300 o awyrennau milwrol i lawr dros y môr yn ystod rhyfeloedd ac mae ganddynt statws gwarchoddedig.
- 5 Yn 2019, gweddillion awyren ymladd Lockheed P-38 a gwypodd ger arfordir Gogledd Cymru ym 1942 oedd y safle cyntaf yn y DU i gael ei warchod fel heneb gofrestrdig am fod awyren filwrol wedi syrthio yno.
- 6 Mae 43 o henebion cofrestredig yn y parth rhynglanwol.
- 7 Mae 58 o dirweddau rhestredig o ddi-ddordeb hanesyddol eithriadol neu arbennig yng Nghymru — mae 25 yn ffinio'r arfordir.
- 8 Mae'n rhaid i archaeolegwyr, deifwyr a datblygwyr gadarnhau pa ganiatâd a thrwyddedau y gallai fod eu hangen arnynt wrth gynllunio gweithgareddau tanddwr a allai effeithio ar yr amgylchedd hanesyddol morol.

Cyflwyniad ↗

Lluniwyd Cymru gan y môr. Mae traethau eang a chlogwyni bygythiol, porthladdoedd diwydiannol ac angorfeydd cysgodol, cyrchfannau glan môr a morlynnoedd llanw i gyd yn cyfrannu at ei chymeriad unigryw. Mae miloedd o flynyddoedd o fasnach, archwilio, amddiffyn, diwydiant a hamdden wedi gadael eu hól ffisegol ar ein hamgylchedd hanesyddol morol, ac ar hyd ein harfordir. Ochr yn ochr â'r dystiolaeth ddiriaethol yma, mae treftadaeth fywiog o iaith, traddodiadau a chredoau hefyd yn goroesi.

Os gwnewch chi sôn am archaeoleg danddwr, mae'r rhan fwyaf o bobl yn meddwl am longdrylliadau sydd ar gael i'w harchwilio gan ddeifwyr dewr yn unig. Er bod llongdrylliadau'n cyffroi'r dychymyg, rhan fach ydynt o amgylchedd hanesyddol morol Cymru. Mae ein tirweddau tanddwr a rhynglanwol, a all ddyddio'n ôl filoedd o flynyddoedd, yr un mor rhyfeddol. Mae olion pobl o'r gorffennol pell hwn yn goroesi ar ffurf olion traed wedi eu ffosileiddio mewn dyddodion mawn neu glai wrth ochr aneddiadau a llwybrau pren.

Nid oes ffin bendant rhwng y môr a'r tir ac mae'n newid dros amser. Mae Gwastatiroedd helaeth Aber Afon Hafren yn dirwedd fregus a grëwyd pan ail-hawliwyd y tir o'r môr gan bobl yn ystod yr oes Rufeinig ac yn ddiweddarach. Mewn cyferbyniad, roedd rhannau helaeth o Fae Ceredigion yn dir sych ar un adeg cyn cael eu boddi o dan y môr; gan arwain at chwedl Cantre'r Gwaelod. Mae gwaith arloesol i fapio gwely'r môr wedi dechrau tynnu sylw at y potensial i ddod o hyd i archaeolegol ryfeddol mewn tirweddau sy'n gyfan gwbl o dan y dŵr.

Ond yn union yr un modd nad yw'r amgylchedd hanesyddol yn rhywbeth sydd ar wahân i'r amgylchedd naturiol, nid yw'r môr na'r tir ychwaith yn bethau sydd ar wahân oddi wrth ei gilydd. Efallai fod y cysgod a ddarperir gan bentir neu ynys rhag y prifwynt wedi penderfynu lle'r oedd llongau a chychod yn angori. Roedd y ffordd yr oedd penllanw yn llenwi aber yn caniatáu i longau ddocio mewn harbyrau lle'r oedd cymunedau morol yn byw a masnachu. Roedd amddiffynfeydd arfordirol yn dibynnu ar y môr am gyflenwadau ac yn defnyddio gwylfannau ar gyfer amddiffyn neu ymosod, a bu cenedlaethau o forwyr yn edrych i'r tir am dirnodau er mwyn mordwyo. Mae gwerth i'r gwylfannau hyn heddiw hefyd, yn aml fel lleoliadau hardd a phoblogaidd.

Dylem goleddu'r hanes a'r diwylliant morol hwn a bod yn falch ohono. Mae'n rhoi ymdeimlad o le i ni ac yn helpu i lunio ein hunaniaeth. Gall hefyd wneud cyfraniad pwysig at lesiant cymdeithasol, economaidd, amgylcheddol a diwylliannol Cymru trwy lawer o weithgareddau gwahanol, gan gynnwys twristiaeth, dysgu a gwirfoddoli, ac adfywio ardaloedd arfordirol. Gyda'i gilydd, gall y manteision hyn helpu i greu'r Gymru yr ydym yn dymuno'i chael yn y dyfodol trwy fodloni'r nodau llesiant a gyflwynwyd yn Neddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015.⁸ Mae hyn yn golygu bod y dystiolaeth o'n gorffennol sydd wedi ei chadw o dan y môr ac ar lan y môr yr un mor werthfawr â'r hyn sydd wedi ei gadw ar y tir, ac mae'n haeddu'r un parch a chael ei gwarchod yn yr un modd.

Ond mae pwysau cynyddol ar ein moroedd ac ar ein harfordir. Mae llawer o sectorau, gan amrywio o gynhyrchu ynni a physgota, i dwristiaeth a hamdden, yn rhoi gofynion

arnynt. Nid mater hawdd yw cadw'r ddysgl yn wastad rhwng manteision economaidd-gymdeithasol y diwydiannau hyn a'u heffaith bosibl ar yr amgylchedd morol yn ei gyfanrwydd, ac mae'n golygu bod angen i waith cynllunio morol gael ei wneud mewn ffordd gyfannol.

Trwy ddeall amgylchedd hanesyddol morol Cymru, deall pam mae'n bwysig a sut y mae'n cael ei warchod, gallwn ystyried effaith yr hyn a wnawn a gwneud penderfyniadau ar y ffordd orau o'i reoli'n gynaliadwy er budd cenedlaethau'r dyfodol.

1. Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru $\neg$

1.1 Yr Amgylchedd Hanesyddol Morol a Pham y mae'n Bwysig $\neg$

Gellir diffinio'r amgylchedd hanesyddol morol fel lleoedd o dan y môr ac yn y parth rhynglanwol lle mae tystiolaeth o weithgarwch dynol. Yn y ddogfen hon, yr hyn a olygir yw gweddillion hanesyddol sy'n cael eu canfod islaw'r marc penllanw. Gall hyn gynnwys marc llanw uchel afonydd yn ogystal â'r arfordir ei hun.

Mae llawer o adeileddau adeiledig i'w gweld yn y parth hwn — er enghraifft, pierau, harbyrau a morgloddiau — ac mae'r rhain yn bwysig er mwyn deall a gwerthfawrogi'r amgylchedd hanesyddol morol. Mae rhai o'r adeileddau hyn o ddi-ddordeb neu bwysigrwydd cenedlaethol arbennig ac efallai y byddant wedi cael eu dynodi'n henebion cofrestredig neu'n adeiladau rhestredig neu efallai eu bod mewn ardaloedd cadwraeth. Mae yna lawer o adeileddau eraill nad ydynt wedi cael eu dynodi'n ffurfiol, ond sydd, er hynny, yn parhau i wneud cyfraniad sylweddol at nodweddion unigryw'r ardal leol, a gallant gynnwys gwybodaeth werthfawr am y gorffennol.

Gallwch ddysgu mwy am y ddeddfwriaeth sy'n diogelu'r amgylchedd hanesyddol morol yn adran 2 ac mae gwybodaeth yn adran 3 am y caniatâd y gallai fod ei angen amoch os byddwch am ymweld â'r amgylchedd hwnnw, ymchwilio iddo neu ei ddatblygu.

1.1.1 Llongddrylliadau ac Awyrennau $\neg$

Weithiau, mae llongddrylliadau'n cael eu disgrifio'n gapsiwlau amser, lle'r oedd yr holl wrthrychau a oedd yn gysylltiedig â bywydau'r criw a'r teithwyr, a holl elfennau'r llong weithredol, yn cael eu defnyddio hyd at yr eiliad y collwyd y llong. Pan fo'r holl ddeunydd hwn wedi ei gadw yn union fel yr oedd ar yr eiliad honno, mae'n gallu datgelu gwybodaeth aruthrol am y bobl ar y llong ac am dechnoleg y llong. Wrth i'r llongddrylliad newid dros amser o dan ddylanwad grymoedd ffisegol a biolegol, gall rhai mathau o ddeunydd gael eu colli. Fodd bynnag, mae amgylchedd di-ocsigen (anaerobig) gwaddodion gwely'r môr yn golygu y gall rhai arteffactau ac adeileddau fod wedi'u cadw'n dda iawn.

Ceir tystiolaeth mewn llongddrylliadau sy'n adrodd straeon dramatig am achub pobl, am drychinebau ac arwriaeth, am gamgymeriadau gan bobl a grymoedd naturiol

arswydus. Ble'r oedd y llongau hyn yn mynd, beth oedden nhw yn ei gludo a pham y cawsant eu colli? Mae'r rhain yn gwestiynau y gellir eu hateb trwy fynd ati'n ofalus i gofnodi ac i astudio safle'r llongddrylliad a'r cwbl sydd yno.

Weithiau, bydd llongddrylliad wedi ei ddiarhysio'n llwyr i bob pwrpas gan brosesau naturiol neu gan ymdrechion cynharach i adennill nwyddau a deunyddiau. Wedi dweud hynny, efallai y bydd twmpath o gargo, y cerrig o falast y llong, neu rai o'r gwrthrychau mwy fel angorau neu ganonau, yn dangos lle mae safle'r llongddrylliad.

Mae chwech o longddrylliadau Cymru wedi'u dynodi o dan Ddeddf Diogelu Llongddrylliadau 1973⁹ gan eu bod yn cyfrannu'n sylweddol at ein dealltwriaeth o'r gorffennol ar sail eu pwysigrwydd hanesyddol, archaeolegol neu gelfyddydol:

- Safle llongddrylliad Llychlynnaidd y Smalls, Sir Benfro
- Y *Mary*, Ynysoedd y Moelrhoniaid, Ynys Môn
- Llongddrylliad Pwll Fanog, Afon Menai, Ynys Môn
- Llongddrylliad Tal y Bont, Abermo, Gwynedd
- *The Diamond*, Abermo, Gwynedd
- Llong danddwr *Resurgam*, y Rhyl, Sir Ddinbych.¹⁰

Mae angen trwydded amoch i ddeifio i lawr i'r llongddrylliau hyn, i ymweld â nhw, i gynnal arolygon amynt, i adennill arteffactau, i gloddio neu i atal mynediad atynt (gweler adran 2.2.2).

Diogelwyd tri safle trwy eu dynodi'n henebion cofrestredig o dan Ddeddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979:¹¹

- Y *Louisa* ym Mae Caerdydd
- Cychod twb haearn yn harbwr Porth Tywyn
- Yr hylciau yn yr ardal rynglanwol yng Ngwarchodfa Natur Genedlaethol Ynys-Ias.¹²

Gallwch ymweld â safleoedd cofrestredig i edrych amynt ond ni chewch gyffwrdd â nhw; mae angen cydsyniad heneb gofrestrdig i wneud unrhyw beth arall (gweler adran 2.2.1). I gael gwybod mwy am y gwahaniaethau rhwng 'llongddrylliad gwarchodedig' a 'heneb gofrestrdig', gweler adran 2.2.2.

Yn ogystal â llongddrylliadau, mae safleoedd damweiniau awyrennau yn gallu goroesi o dan y dŵr hefyd. Awyrennau milwrol oedd llawer ohonynt. Yn hytrach na bod yn fan tawel diarffordd, gwelwyd cryn dipyn o filwreiddio yng Nghymru yn ystod y Rhyfel Byd Cyntaf a'r Ail Ryfel Byd. Plymiodd awyrennau i'r môr yn nyfroedd Cymru wrth iddynt hedfan o feysydd awyr neu ganolfannau awyrennau môr ar hyd yr arfordir yn ystod gweithrediadau milwrol. Roedd y rhain yn cynnwys hyfforddi peilotiaid, profi awyrennau a pharatoi awyrennau, yn ogystal â chwarae rhan ar flaen y gad mewn cyrchoedd bomio, ac wrth amddiffyn confois a gwarchod dinasoedd fel Lerpwl a Manceinion.

Mae gan safleoedd damweiniau awyren lawer o'r un nodweddion â llongddrylliadau o'r safbwynt bod yr awyren gyfan yn cael ei cholli ar unwaith fel arfer. Yn yr un modd â llongddrylliadau, maent yn 'gapsiwlau amser' — eiliad a storï'n cael eu nodi a'u cadw.

Gellir cofnodi unrhyw farciau ar y malurion a phatrymau gwasgaru'r gweddillion er mwyn helpu i ddadansoddi sut y gwnaeth yr awyren blymio i'r môr a suddo. Mae'r wybodaeth archaeolegol hon, ynghyd â thystiolaeth ysgrifenedig ar ffurf cynlluniau hedfan a chofnodion tywydd, yn golygu weithiau fod modd adrodd holl hanes yr awyren — pwy a'i gwnaeth, pa ddefnydd a wnaed ohoni, pwy oedd ei chriw a sut y cafodd ei cholli.

Yn aml, mae awyrennau sydd wedi syrthio yn chwalu'n ddarnau, gan olygu bod eu gweddillion wedi'u gwasgaru dros ardal eang o wely'r môr. Gall hyn olygu ei bod yn anodd eu hadnabod mewn arolygon geoffisegol. Mae nifer o safleoedd damweiniau hefyd yn feddau milwrol.

Mae pob safle lle cafodd awyrennau milwrol ddamweiniau, a hefyd rai o safleoedd llongdrylliadau milwrol, yn cael eu diogelu gan Ddeddf Diogelu Gweddillion Milwrol 1986.¹³ Y rheswm dros y dynodiad hwn yw gwarchod y fan lle mae milwyr y DU (neu wledydd eraill) yn gorwedd; nid oes angen i long ddynodedig fod wedi cael ei cholli yn ystod rhyfel. Mae'r Ddeddf yn diffinio dau fath o ddynodiad:

- safleoedd a warchodir lle y gall morwyr tanddwr edrych heb gyffwrdd ond lle y mae'n drosedd tarfu ar unrhyw beth neu symud unrhyw beth
- safleoedd a reolir lle y mae gofyn cael trwydded gan y Weinyddiaeth Amddiffyn ar gyfer pob gweithred, gan gynnwys deifio (gweler adran 2.2.3).

Yn ogystal â dynodiadau statudol, mae llongdrylliadau a safleoedd damweiniau awyren sydd dros 100 mlwydd oed yn cael eu gwarchod o dan Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001¹⁴ (gweler adran 2.2.6).

1.1.2 Ar y Tir ac yn y Môr ↪

Mae'r môr wedi bod yn weithle i bysgotwyr, morwyr a'r lluoedd arfog ers cannoedd lawer o flynyddoedd, ac nid yw hynny wedi newid. Mae eu gweithgareddau wedi gadael olion ffisegol sy'n cysylltu'r môr â'r tir, yn ogystal â thraddodiadau, chwedlau a chredoau sydd wedi dod yn rhan o'n diwylliant a'n hiaith. Mae nodweddion naturiol, sy'n cael eu defnyddio a'u gwerthfawrogi gan bobl, wedi dod yn rhan o'r ffordd y mae'r môr yn cael ei ddeall a'i ddisgrifio, ei fapio, ei enwi a'i ddefnyddio. Er enghraifft, mae riffiau sydd wedi bod yn beryglus i longau, ardaloedd o wely'r môr sy'n bysgodfeydd da, neu nodweddion unigryw'r dirwedd arfordirol a ddefnyddiwyd gan genedlaethau o forwyr fel arwyddbyst, yn adlewyrchu'r berthynas hon rhwng pobl a lleoedd.

A hithau'n ynys, mae Prydain wedi dibynnu ar y môr fel rhan allweddol o'i hamddiffynfeydd ers amser maith. Ers cannoedd — ac weithiau miloedd — o flynyddoedd, mae adeileddau amddiffynnol wedi cael eu codi ar y dŵr, ynddo neu yn ei ymyl. Mae amddiffyn y wlad yn creu cysylltiad unigryw rhwng y môr a'r tir. Adeiladwyd ceirydd yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg ar hyd dyfrffordd Aberdaugleddau, er enghraifft, i amddiffyn rhag ymosodiad gan llynges Ffrainc, na ddigwyddodd erioed. Mae eu llinellau golwg cydgysylltiedig, a gafodd eu dylunio'n ofalus, a'r arcau saethu sydd amynt, yn creu rhwydwaith cymhleth o amddiffynfeydd. Bwriad y rhain oedd rhwystro llongau'r gelyn rhag dod yn ddigon agos i danio at Ddociau'r Llynges Frenhinol yn Noc Penfro. Wrth i allu llyngesau i ymosod wella, roedd angen hefyd i amddiffynfeydd ymestyn ymhellach oddi ar yr arfordir.

Wrth i system radar Chain Home Low gael ei datblygu yn ystod yr Ail Ryfel Byd, arweiniodd hynny at godi adeiladau concrit diolwg ar hyd yr arfordir i atal awyrennau'r gelyn rhag dod i mewn 'o dan y radar'. Ymhellach allan i'r môr, gosodwyd meysydd ffrwydron i atal llongau-U rhag cyrraedd dyfroedd Cymru a bu ysgubwyr ffrwydron yn gweithio'n ddiflino i ddod o hyd i lwybrau diogel ar gyfer y confois a oedd yn gwarchod llongau cludo nwyddau. Heddiw, o bryd i'w gilydd, caiff ffrwydron sydd heb ffrwydro neu sydd eisoes wedi ffrwydro eu golchi i'r lan, gan ddangos bod tystiolaeth o hanes rhyfela yn dal i fodoli ar wely'r môr.¹⁵

Er mwyn deall y gweddillion yr ydym yn eu canfod yn y môr yn iawn, mae angen i ni ddeall eu perthynas â systemau amddiffyn ar y tir, yn ogystal â dimensiwn rhyngwladol y brwydrau y maent yn eu cynrychioli.

1.1.3 Tirweddau a Gollwyd ... ▸

O edrych yn ôl 800,000 o flynyddoedd, nid oedd Cymru nac Ynysoedd Prydain yn bodoli. Roedd un tîrfas yn uno Ewrop, Asia ac Affrica. Dros y cannoedd o flynyddoedd dilynol, lluniwyd y cyfandiroedd gan o leiaf bedair oes iâ olynol. Yn ystod y cyfnodau cynhesach rhwng yr oesoedd iâ, ymgartrefodd ein cyndadau cynnar yn Ewrop. Oddeutu 230,000 o flynyddoedd yn ôl, gwnaeth dynion a menywod Neanderthalaidd (*Homo neanderthalensis*) eu ffordd i Gymru. Mae'n debyg eu bod yn chwilio am ysglyfaeth ac amodau byw cyfarwydd wrth iddynt ddilyn haenau iâ a oedd yn cilio i gyfeiriad y gogledd ar draws Ewrop. Yn y pen draw, fodd bynnag, nid oedd yn hawdd i bobl Neanderthalaidd addasu wrth i'r hinsawdd newid ac fe'u disodlwyd gan rywogaethau dynol arall, gan gynnwys ein rhywogaeth ni (*Homo sapiens*).

Erbyn oddeutu 12,000 o flynyddoedd yn ôl, roedd yr oes iâ olaf yn dod i ben. Wrth i'r rhewlifoedd a'r haenau iâ doddi, cododd lefelau'r môr a dechreuodd y gwastatioedd arfordirol isel eang ddiflannu o dan y dŵr. Roedd y tymheredd uwch yn golygu y gallai llystyfiant newydd dyfu, gan esgor ar amrywiaeth lawer fwy cyfoethog o blanhigion ac anifeiliaid. Rydym yn dod o hyd i dystiolaeth o'r cyfnod hwn — yr oes Fesolithig neu ganol oes y cerrig — o gymunedau a oedd yn byw oddi ar yr arfordir ac ar yr ysbail gyfoethog a oedd i'w chael yno. Mae'r gweddillion archaeolegol yn brin ac yn fach yn aml. Helwyr-gasglwyr oedd cymunedau Mesolithig, yn symud drwy'r dirwedd ac yn defnyddio gwersylloedd gwahanol ar adegau gwahanol o'r flwyddyn. Mae tystiolaeth o adeileddau — cabanau neu lochesi — yn brin iawn ac yn werthfawr, ac yn arbennig o agored i niwed. Y ffordd fwyaf cyffredin o 'ddod o hyd' i'n cyndadau Mesolithig yw trwy eu hoffer fflint.

Ond yn awr ac yn y man, rydym yn cael cipolwg rhyfeddol ar eu byd. Dychmygwch rywun yn cerdded trwy'r clai gwlyb ar y blaendraeth gan adael argraffiadau eglur o'i draed. Ar ddiwmod poeth, mae'r olion traed hyn yn sychu a chaiff yr argraffiadau eu llenwi'n raddol gyda thywod a llaid meddalach. Mae'r olion traed yn diflannu'n araf o'r golwg ac o'r cof. Yn rhyfeddol, filoedd o flynyddoedd yn ddiweddarach, bydd penllanw neu storm weithiau'n sgwrio'r tywod a'r llaid allan fel y bo modd gweld yr olion traed — rhywbeth amlwg ac atgofus i'n hatgoffa o'r bobl a droediodd yma o'n blaenau. Mae rhai o'r olion troed hyn wedi'u canfod yng Nghymru ac maent yn ffyrdd prin a bregus o'n hatgoffa am ein gorffennol pell.

Heddiw, mewn lleoliadau ar hyd arfordir Cymru, mae modd gweld gweddillion diddorol coedwigoedd — bonion a changhennau coed — ar wastadeddau rhynglanwol. Tan i astudiaeth arloesol gael ei chynnal ym 1913, ystyrid bod y coedwigoedd hyn yn dystiolaeth o'r llifogydd Beiblaidd, ac fe'u galwyd yn 'Goed Noa'. Dadleuai'r astudiaeth eu bod yn dystiolaeth a oedd yn dangos bod lefel y môr wedi codi — rhywbeth y gwyddwn erbyn hyn sy'n gysylltiedig â'r newid yn yr hinsawdd. Mae dyddiadau radio-carbon yn dangos i'r coed hyn farw oddeutu 5,500 o flynyddoedd yn ôl; bu farw eraill hyd at 2,000 o flynyddoedd yn ddiweddarach. Mae gweddillion coed helyg, cyll, bedw, derw a phinwydd yn rhoi rhyw syniad i ni o'r math o goedwigoedd a oedd yn gorchuddio'r ardaloedd hyn ar un adeg. Weithiau, caiff gweddillion anifeiliaid eu canfod yn y coedwigoedd tanddwr hyn. Mae cym ceirw ac esgym ceirw, bualod mawr, eirth a moch yn rhoi cipolwg i ni ar yr amgylchedd ar yr adeg honno.

Mae'r tirweddau hyn a foddwyd yn oroesiadau rhyfeddol ynddynt eu hunain ond mae amynt hefyd dystiolaeth o amgylcheddau'r gorffennol a sut yr oedd pobl yn eu defnyddio. Ochr yn ochr â phaill, planhigion a dyddodion mawn, mae modd hefyd ddod o hyd i elfennau o ddiwylliant dynol sydd wedi cael eu cadw, fel canŵod a dyllwyd, rhwyfau a maglau pysgod.

1.1.4 Tirweddau a Ganfuwyd ... ▸

Er bod rhai o dirweddau Cymru wedi'u colli i'r môr, cafodd ardaloedd eraill eu hawlio'n ôl oddi wrtho. Yn ardal agored a gwastad Gwastatiroedd Gwent, er enghraifft, mae gweithgarwch pobl wedi cael ei reoli ers amser maith gan ystod llanw enfawr Aber Afon Hafren, sydd wedi amrywio ers yr oes iâ ddiwethaf. Mewn ymateb, mae pobl wedi cyfanheddu, cau a draenio'r gwlybtiroedd, gan greu tirwedd heb ei thebyg sy'n adlewyrchu cannoedd o flynyddoedd o waith i gadw'r môr yn ôl. Daeth ardaloedd bach o dir uwch yn ganolfannau ar gyfer anheddu a gweithgarwch o'r cyfnod cynhanesyddol ymlaen. Canfuwyd archaeoleg ryfeddol yma ac mae'n siŵr bod llawer mwy.

Mae tirweddau fel Gwastatiroedd Gwent yn ymestyn y tu hwnt i'r ardal rynglanwol o dan y môr a chredwyd tan yn ddiweddar eu bod wedi eu colli yn niwloedd hanes. Ond, gyda'r dechnoleg sydd ar gael erbyn hyn, rydym bellach yn ailddarganfod tirweddau coll a gladdwyd yng ngwaddodion gwely'r môr. Gall hyn ein helpu i feithrin gwell dealltwriaeth o sut y mae morlin Cymru yn parhau i esblygu.

Gellir gweld sianelau afonydd (palaeosianelau) a gladdwyd, ynghyd ag ardaloedd eraill a fyddai wedi bod yn ynsoedd o dir uwch, neu nodweddion fel llynnoedd, dyffrynnoedd neu fryniau isel. Mae cael darlun o'r tirweddau coll hyn yn ein helpu i ddeall sut y byddai helwyr-gasglwyr cynhanesyddol wedi eu defnyddio. Byddai llynnoedd ac afonydd, er enghraifft, wedi bod yn ganolbwynt i weithgareddau pysgota ac mae'n bosibl y bydd dystiolaeth amgylcheddol ac arteffactau organig ynddynt. Gall archaeolegwyr hefyd edrych ar batrwm a dosbarthiad safleoedd cynhanesyddol ar y tir a defnyddio'r dystiolaeth hon i ddarogan lle gellid canfod safleoedd o dan y dŵr.

1.2 Darganfod Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru ⇐

1.2.1 Chwilio am Safleoedd a Thirweddau Tanddwr ⇐

Sut y gwyddwn beth sydd allan yna o dan y tonnau? Sut mae dod o hyd i longddrylliadau a mapio tirweddau hynafol? Er bod modd gweld safleoedd hanesyddol ar y blaendraeth pan fydd y llanw'n isel, nid yw'r rhan fwyaf ohonom yn gallu gweld safleoedd tanddwr, ond mae yna dechnegau y mae archaeolegwyr yn eu defnyddio i ddod o hyd iddynt ac i'w hadnabod.

Bron cyn gynted ag y gwnaeth pobl ddechrau meddwl a allent ganfod ffordd o anadlu o dan y dŵr, gwnaethant ddechrau meddwl hefyd am beth allent ei ddarganfod yno; dyna, mewn gwirionedd, oedd dechrau archaeoleg forol. Pan ddyfeisiwyd deifio gyda helmed ddechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg, roedd deifwyr yn gallu cynnal archwiliadau tanddwr. Er enghraifft, deifiodd y brodyr Deane i longddrylliad y *Royal George* ym 1832 a buont yn gweithio bedair blynedd yn ddiweddarach ar ddrylliad y *Mary Rose* a arweiniodd at adfer rhai o ganonau'r llong ar gyfer y Bwrdd Ordnans.¹⁶ Torwyd tir newydd ar ôl yr Ail Ryfel Byd, diolch i'r offer sgwba-ddeifio a ddatblygwyd gan Emile Gagnan a Jacques-Yves Cousteau. Erbyn hyn, mae systemau olrhain a chyfathrebu tanddwr modern yn caniatáu i archaeolegwyr deifio ddod o hyd i arteffactau ar wely'r môr yn gyflym iawn, eu disgrifio, a datblygu cynllun safle.

Roedd llawer o'r gwaith cynnar yn canolbwyntio ar ddod o hyd i longddrylliadau trwy edrych ar ddisgrifiadau ysgrifenedig, llafar neu ddarluniol o ddrylliad a cheisio darganfod lleoliad y malurion. Roedd hynny'n arbennig o anodd. Roedd colli llong yn cael ei ddisgrifio mewn ffordd amwys yn aml ac roedd angen llawer o waith ditectif a llawer o amynedd i ddod o hyd i'r lleoliad yn fwy manwl. Heddiw, mae gwaith ymchwil yn ceisio darganfod lleoliad tebygol y drylliad yn ogystal â darganfod cymaint â phosibl am le yr adeiladwyd y llong, y defnydd a wnaed ohoni, o le'r oedd hi'n dod, ei chargo a phwy oedd ami. Gall hyn roi llawer o foddhad ac mae'n aml yn cynnwys gwaith ymchwil i hanes lleol a theuluol.

Caiff llongddrylliadau eraill eu canfod ar hap — pan fydd gwely'r môr yn cael ei fapio cyn gwneud gwaith datblygu ar y môr neu pan ofynnir i ddeifwyr ymchwilio i rwystr ar wely'r môr. Canfuwyd *Resurgam*, llong danfor gyntaf y byd a bwerwyd yn fecanyddol ac a suddodd oddi ar arfordir y Rhyl, pan gafodd rhwyd bysgota ei dal ar y malurion ac y gofynnwyd i ddeifiwr ei datglymu.

Wrth i ni gael rhagor o wybodaeth a meithrin gwell dealltwriaeth am bwysigrwydd yr amgylchedd hanesyddol morol, ac wrth i dechnoleg wella, mae cynnal asesiadau systematig o ardaloedd mwy o wely'r môr yn fwy ymarferol. Heddiw, mae defnyddio technegau arolygu geoffisegol tanddwr i edrych ar ardaloedd mwy o wely'r môr yn arfer cyffredin.

Mae gwybodaeth newydd yn dod i'r amlwg drwy'r amser sy'n golygu efallai nad yw llawer o'n hasedau hanesyddol yn cael eu diogelu trwy ddynodiad ffurfiol. A dweud y gwir, cyfran fechan iawn o'r safleoedd sydd wedi'u dynodi'n ffurfiol ac nid ydym yn gwybod eto nac ychwaith yn deall pa mor bwysig yw'r rhan fwyaf o'n hasedau tanddwr. Mae'n hanfodol felly bod pob un o'r asedau'n cael ei ystyried wrth wneud

penderfyniadau, a hynny oherwydd na ddylid cymryd yn ganiataol bod y ffaith nad yw asedau wedi cael eu dynodi yn arwydd awtomatig bod asedau o'r fath yn llai arwyddocaol; yr unig beth mae'n ei ddangos yw nad yw eu harwyddocâd wedi'i gadarnhau (gweler adran 3.3).

Magnetometreg

Mae magnetometreg yn canfod amrywiadau ym maes magnetig y ddaear. Yr hyn a allai fod i gyfrif am yr amrywiadau hynny yw deunydd haearn neu ddu ar wely'r môr neu oddi tano, a dyna pam y gellir defnyddio magnetometr er mwyn helpu i ddod o hyd i longdrylliadau neu wrthrychau eraill sy'n cynnwys y deunyddiau hyn.

Sonar sgan ochr

Mae un o'r mathau mwyaf cyffredin o arolwg tanddwr, sonar sgan ochr, yn defnyddio dyfais sy'n allyrru pylsiau o sain sy'n ymledu tuag at wely'r môr. Mae'r sain yn bownsio'n ôl o wely'r môr — neu o unrhyw wrthrych arno — a gellir defnyddio'r adlewyrchiadau acwstig hyn i greu darlun o wyneb gwely'r môr. Caiff gwrthrychau eu hamlygu, fel pe byddent wedi eu dal mewn pelydryn golau, a defnyddir eu cysgodion i gyfrifo uchder y gwrthrychau uwchben gwely'r môr.

Yn aml, defnyddir sonar sgan ochr mewn cyfuniad â dau fath arall o arolwg — bathymetreg a proffilio is-waelod.

Bathymetreg

Astudio dyfnder a phroffil y môr yw bathymetreg. Mae arolygon bathymetrig yn casglu gwybodaeth am ddyfnder dŵr ac yn ei defnyddio i greu map o broffil wyneb gwely'r môr, sy'n newid yn gyson. Mae'r arolygon hyn yn cyfateb i arolwg topograffig ar y tir.

Mae arolwg bathymetrig yn gweithio trwy anfon 'tinciau' sonar o long i lawr i wely'r môr a mesur yr amser a gymerir i'r atseiniau ddychwelyd. Trwy osod System Leoli Fyd-eang (GPS) ar gwch, gellir pennu union leoliad y darlenniadau dyfnder gwahanol. Gellir defnyddio sonar un pelydr neu aml-belydr, ond mae gan sonar aml-belydr y fantais o gasglu miloedd lawer o bwyntiau data y gellir eu defnyddio i greu lluniau tri dimensiwn o wely'r môr.

Proffilio Is-waelod

Mae proffilio is-waelod yn gweithio trwy anfon sain traw isel i wely'r môr o ddyfais sy'n cael ei thynnu yn y dŵr neu ar bolyn. Mae'r sain amledd isel yn ymdreiddio i wely'r môr ac yn adlewyrchu'n wahanol gan ddibynnu ar yr hyn y mae'n ei daro — tywod, craig, graean neu archaeoleg. Mae proffilio is-waelod yn caniatáu i'r haenau islaw wyneb gwely'r môr gael eu dadansoddi fel y bo modd nodi nodweddion sydd wedi'u claddu a haenau daearyddol a allai gynnwys tystiolaeth o gyn-dirweddau. Gellir defnyddio proffiliau bathymetreg ac is-waelod gyda'i gilydd yn aml i nodi a mapio tirweddau o dan y dŵr.

Gall proffilio is-waelod a thechnegau arolygu eraill sy'n defnyddio sŵn effeithio ar famaliaid ac adar morol, felly mae'n bwysig cysylltu â Cyfoeth Naturiol Cymru i gael canllawiau arferion gorau ymlaen llaw.

Defnyddir y technegau cysylltiedig ond gwahanol hyn gyda'i gilydd yn aml iawn i greu darlun manwl o ardal o wely'r môr ac i ddod o hyd i olion llongdrylliadau, awyrennau neu gargo coll. O'u defnyddio ar raddfa lawer yn fwy, gellir defnyddio technegau geoffisegol tebyg iawn i chwilio am dirweddau o dan y dŵr.

Ar ôl i'r data gael eu casglu, mae angen iddynt gael eu dehongli gan bobl sy'n gyfarwydd ag edrych ar arolygon geoffisegol. Byddant hefyd yn ystyried tystiolaeth ysgrifenedig a safleoedd archaeolegol a gofnodwyd mewn unrhyw astudiaethau blaenorol. Ar ôl i'r astudiaethau hyn gael eu cwblhau, cânt eu storio yng Nghofnod Henebion Cenedlaethol Cymru ac mewn cofnodion amgylchedd hanesyddol lleol.¹⁷ Maent ar gael i'r cyhoedd fel arfer.

1.2.2 Darganfod Mwy a Chymryd Rhan ⇐

Er efallai na all llawer o bobl ymweld â llongdrylliadau a safleoedd damweiniau awyren o dan y dŵr, mae'r ffotograffau, y fideos, yr arolygon a'r cynlluniau sy'n cael eu cludo yn ôl i'r wyneb yn caniatáu i bawb gael cyfle i fod yn gysylltiedig â'r gwaith o ddeall a dehongli'r safleoedd hyn.

Gallwch ddarganfod mwy am ein hamgylchedd hanesyddol morol heb hyd yn oed roi bawd eich troed yn y dŵr. Mae ymchwiliadau cychwynnol yn fwy tebygol o gael eu cynnal o archif neu gyfrifiadur nag o gwch. Pa un a ydych am gael gwybod mwy am safle penodol neu am eich ardal leol yn unig, mae digon o ffynonellau gwybodaeth i'w harchwilio. Bydd y rhestr isod yn eich helpu i ddechrau arni.

Cadw

Gellir dod o hyd i'r cofnodion ar safleoedd dynodedig a gwarchodedig ar dir ac yn nyfroedd Cymru ar wefan Cadw, Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru.

<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/cof-cymru>

Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru

Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru sy'n gyfrifol am arolygu ac ymchwilio yng Nghymru, gan gynnwys safleoedd tanddwr. Mae'n cynnal Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru ac yn rheoli porthol Cymru Hanesyddol fel porth ar-lein i'r holl gofnodion cenedlaethol a rhanbarthol am yr amgylchedd hanesyddol yng Nghymru.

<https://cbhc.gov.uk/>

<https://cymruhanesyddol.gov.uk/>

Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru

Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru yw'r archif genedlaethol ar gyfer gwybodaeth am amgylchedd hanesyddol Cymru. Fe'i cynhelir gan Gomisiwn Brenhinol Henebion Cymru ac mae'n cynnwys y cofnod mwyaf cynhwysfawr o safleoedd tanddwr yng Nghymru. Darperir mynediad cyhoeddus ar-lein trwy Coflein.

www.coflein.gov.uk/cy

Llyfrgell Genedlaethol Cymru

Ceir amrywiaeth eang o archifau yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru, gan gynnwys papurau newydd lleol a chenedlaethol, a all fod yn arbennig o ddefnyddiol wrth ymchwilio i longddrylliadau.

<https://www.llyfrgell.cymru/>

Cofnodion Amgylchedd Hanesyddol

Mae cofnodion amgylchedd hanesyddol statudol Cymru yn cynnwys gwybodaeth am yr holl safleoedd archaeolegol a hanesyddol sydd wedi eu cofnodi yng Nghymru. Fe'u cynhelir gan ymddiriedolaethau archaeoleg Cymru a gellir cael gafael amynt trwy Archwilio. Gellir defnyddio Archwilio yn rhad ac am ddim at ddibenion personol ac ymchwil, ond ni ddylid ei ddefnyddio er mwyn rheoli datblygiadau neu brosiectau masnachol. Dylid cysylltu'n uniongyrchol ag ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru i gael cofnodion amgylcheddol hanesyddol at ddibenion rheoli datblygu a phrosiectau masnachol.

https://archwilio.org.uk/arch/index_cym.html

Archifau Cymru

Catalog ar-lein yw Archifau Cymru lle mae un chwiliad yn canfod gwybodaeth am fwy na 7,000 o gasgliadau sy'n cael eu cadw mewn 21 o archifau yng Nghymru.

<https://archifau.cymru/>

Swyddfa Hydrograffig y DU

Mae gan Swyddfa Hydrograffig y DU archif helaeth o arolygon, siartiau'r Morlys, gohebiaeth, ffotograffau, paentiadau a dogfennau amrywiol. Mae llawer o'u siartiau cynnar yn cael eu trosglwyddo i'r Archifau Gwladol erbyn hyn.

www.gov.uk/the-ukho-archive

www.nationalarchives.gov.uk

Y Cynllun Hynafiaethau Morol

Mae'r Cynllun Hynafiaethau Morol yn cofnodi canfyddiadau a wneir gan ddeifwyr, pysgotwyr, gweithredwyr cychod ac ymwelwyr â'r arfordir yng Nghymru a Lloegr, ac yn rhoi mynediad i'r cyhoedd at y data at ddibenion ymchwil.

<https://marinefinds.org.uk>

Y Gymdeithas Archaeoleg Forwrol

Mae'r Gymdeithas Archaeoleg Forwrol yn darparu cymorth, adnoddau, hyfforddiant a digwyddiadau i unrhyw un sydd â diddordeb mewn archaeoleg danddwr ac arfordirol. Man cychwyn da i fynd i'r afael â'n hamgylchedd hanesyddol morol yw mynd ar un o'u cyrsiau. Mae'r Gymdeithas Archaeoleg Forwrol hefyd yn rhedeg cynllun 'mabwysiadu llongddrylliad', ac yn annog grwpiau neu unigolion i ymchwilio a monitro llongddrylliadau sy'n lleol iddynt hwy.

www.nauticalarchaeologysociety.org

Porthol Cynllunio Morol Cymru

Mae porthol cynllunio morol Cymru yn galluogi unrhyw un i edrych ar fapiau ar-lein sy'n dangos dosbarthiad gweithgarwch gan bobl ac adnoddau naturiol ym moroedd Cymru. Dull cynllunio rhyngweithiol i ategu'r broses cynllunio morol yw'r porthol a bydd yn darparu'r wybodaeth ddiweddaraf y gallai awdurdodau cyhoeddus ei hystyried yn 'ystyriaeth berthnasol' mewn penderfyniadau cynllunio.

<http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy>

1.3 Cyfleoedd a Bygythiadau ↪

Pell o'r golwg, pell o'r meddwl. Dyma'n sicr oedd yr agwedd at yr amgylchedd hanesyddol morol am flynyddoedd lawer. Am amser maith, maes helwyr trysor ac archwilwyr oedd llongddrylliadau, a phrin oedd yr wybodaeth am dirweddau tanddwr. Heddiw, rydym yn fwy ymwybodol o bwysigrwydd hanesyddol y safleoedd hyn a'r cyfleoedd cynyddol i ddeall ac astudio'r amgylchedd hanesyddol morol. Rydym hefyd yn fwy ymwybodol o'r bygythiad iddynt.

1.3.1 Prosesau Naturiol ↪

Mae safleoedd tanddwr yn eithriadol o agored i niwed. Mae prosesau naturiol yn effeithio arnynt — rhythm a chryfder y llanw a'r cerhyntau, ffymigrwydd achlysurol stormydd, ac weithiau greaduriaid byw sy'n ymgartrefu yn y llongddrylliadau ac yn hela ynddynt.

Mae llawer o'n hadeileddau arfordirol yn un o'r amgylcheddau mwyaf garw yng Nghymru — y parth rhynglanwol. Gall y cylch parhaus o wlychu a sychu, ynghyd ag effeithiau halen yn y dŵr achosi i ddeunyddiau sydd, fel arfer, yn rhai cryf gyrydu'n gyflym iawn. Gall adeileddau sydd ar drugaredd gwyntoedd a llanwau fod yn agored i holl rym stormydd difrifol.

Mae arolygon arfordirol a thechnegau modern archaeoleg forol yn arwain at fwy o ddealltwriaeth o gymeriad yr amgylchedd hanesyddol morol lleol a sut y mae'r prosesau hyn yn effeithio arno.

1.3.2 Y Newid yn yr Hinsawdd ↪

Mae'r rhagolygon cyfredol am y newid yn yr hinsawdd yn awgrymu y bydd lefelau'r môr yn parhau i godi ac y byddwn yn gweld stormydd yn amlach. Mae'r môr yn troi'n fwy asidig ac, wrth i dymheredd y môr godi, mae risg o rywogaethau goresgynnol sy'n niweidiol i longddrylliadau ac adeileddau pren yn arbennig. Bydd yn rhaid i'n hasedau hanesyddol morol ac arfordirol wrthsefyll hyd yn oed fwy o bwysau gan y môr.¹⁸

Wrth i ni ymateb i'r pwysau hyn, rydym yn newid ein hamgylchedd. Gall adeiladu amddiffynfeydd môr a morgloddiau achosi difrod uniongyrchol i safleoedd agored i niwed, ond gall hefyd gael effeithiau llai amlwg y mae'n anos eu rhagweld. Gall newidiadau i batrymau symud gwaddodion olygu bod safleoedd rhynglanwol yn cael eu claddu o dan dywod neu silt a ail-ddyddodwyd, neu eu bod yn dod i'r amlwg wrth i ddeunydd gael ei sgwrio i ffwrdd. Yn achos adeileddau a adeiladwyd ar dywod neu laid, gall symud y swbstrad meddal eu tanseilio gan arwain at ddifrod neu, weithiau, at eu dymchwel yn llwyr.

Gall stormydd difrifol effeithio ar draethau lleol, gan ddatgelu drylliadau ac adeileddau nas gwelwyd erioed o'r blaen. Yn aml, y cyhoedd sy'n rhoi gwybod am y pethau hyn, gan olygu bod modd gwella cofnodion am yr amgylchedd hanesyddol a nodi drylliadau fel y bo modd gwneud rhagor o ymchwil amynt neu er mwyn iddynt gael eu gwarchod.

Gall stormydd a phatrymau tywydd newidiol achosi difrod i henebion hanesyddol arfordirol drwy erydu. Mae'n debygol y byddwn yn colli mwy o asedau hanesyddol yn y dyfodol o ganlyniad i'r newid yn yr hinsawdd. Mae prosiect CHERISH yn brosiect ar y cyd rhwng Cymru ac Iwerddon ac mae'n edrych ar ac yn dogfennu effaith y newid yn yr hinsawdd ar asedau hanesyddol ar yr arfordir ac o dan y dŵr.¹⁹

1.3.3 Gwaith Datblygu ⇐

Mae safleoedd tanddwr yn fwyfwy agored i waith datblygu. Gall cynhyrchu pŵer ar y môr, gosod ceblau, carthu ac adeiladu marinâu, er enghraifft, i gyd ddifrodi'r amgylchedd hanesyddol morol. Gall y difrod fod yn uniongyrchol, megis tarfu ffisegol a achosir gan dymru trwy safle neu drwy glirio ardaloedd o wely'r môr cyn adeiladu. Gall effeithiau eilaidd, fel cynnydd yn nifer yr ymwelwyr ag ardaloedd arfordirol, gyfrannu at erydu hefyd. Gall datblygu gael effaith anuniongyrchol hefyd, er enghraifft, gall effeithio ar asedau hanesyddol sydd y tu allan i'r ôl troed datblygu.

Ar y llaw arall, gall gwaith datblygu gael effeithiau cadarnhaol trwy gadw archaeoleg yn ei le, trwy arwain at ddarganfod gwybodaeth newydd a thrwy greu mynediad i'r cyhoedd. Mae'n arbennig o fuddiol i ddatblygwyr drefnu bod eu data ar wely'r môr ar gael i'r cyhoedd fel y bo modd eu defnyddio i wella'n dealltwriaeth o'r amgylcheddau naturiol a hanesyddol ac o'r ffordd yr ydym yn gofalu amdanynt.

Mae protocolau archaeolegol ar gyfer gweithgarwch masnachol yn golygu bod canfyddiadau yn sgil y diwydiannau carthu, pysgota ac ynni adnewyddadwy ar y môr yn cael eu hadrodd a'u cofnodi fel mater o drefn erbyn hyn.²⁰ Fodd bynnag, bydd faint o ddeunydd y deuir o hyd iddo ac y rhoddir gwybod amdano yn dibynnu ar natur y gweithgarwch masnachol, ar y peiriannau a ddefnyddir ac ar y swbstrad. Prin iawn yw'r adroddiadau am ganfyddiadau yng Nghymru, ond nid yw hynny o reidrwydd yn golygu nad oes unrhyw ddeunydd archaeolegol ar gael; yn hytrach, gallai adlewyrchu'r mathau o weithgarwch diwydiannol sy'n digwydd.

Mae'n hanfodol cofio bod y ffin rhwng y tir a'r môr yn newid ac yn symud. Gall tirweddau creiriol ymestyn i'r tir neu allan o dan y môr, gan ddibynnu ar y newidiadau i'r hinsawdd ac i lefel y môr ers i'r tirweddau hynny ddod i'r amlwg ac ers iddynt gael eu defnyddio. Mae hyn yn golygu y gallai datblygiadau sy'n ymestyn o'r môr i'r tir, megis gosod piblinellau a cheblau, achosi difrod i dirweddau wedi'u claddu na fyddant, o bosibl, yn amlwg ar unwaith.

Mae rhagor o wybodaeth am reoli effeithiau gwaith datblygu i'w gweld yn adran 3.2.

1.3.4 Achub, Hela Trysor ac Archaeoleg $\neg$

Mae safleoedd tanddwr hefyd yn agored i niwed trwy law pobl. Mae eu lleoliadau anghysbell a'r anhawster i'w cyrraedd yn golygu bod y safleoedd hyn yn anodd eu monitro a'u plismona. O ganlyniad, mae eitemau wedi cael eu cymryd o lawer o safleoedd — naill ai fel cofroddion neu i'w gwerthu am elw.

Gall achub, hela trysor ac archaeoleg edrych yn debyg weithiau, ond mae gwahaniaethau sylfaenol rhyngddynt a esbonnir isod. Wedi dweud hynny, mae'n bosibl y bydd angen cydsyniad ffurfiol a thrwydded forol ar gyfer pob un ohonynt (gweler adran 3) ac mae'n rhaid hysbysu'r Derbynnnydd Llongddrylliadau (gweler adran 2.2.4) am yr holl arteffactau a gymerir drwy unrhyw un o'r gweithgareddau hyn.

Mae **achub** yn ymwneud yn bennaf ag adennill y llong a/neu ei chargo heb o reidrwydd gynnal unrhyw ymchwiliad archaeolegol. Gall olygu codi'r long i wyneb y dŵr unwaith eto neu dynnu llong i'r lan neu, weithiau, dim ond ei symud er mwyn clirio sianel ar gyfer morgludiant. Caiff darnau gwerthfawr o'r llong neu ei chargo sy'n cael eu hadennill ar ran perchennog neu gwmni yswiriant eu gwerthu yn aml er mwyn helpu i wneud iawn am y golled ariannol. Mae gwaith achub yn cael ei wneud ar longddrylliadau cymharol fodern yn aml.

Mae **hela trysor** yn disgrifio'r weithred o chwilio am longau a gwrthrychau a allai fod â gwerth masnachol. Mae'n ymwneud fel rheol â gwerthu eitemau gwerth uchel, a allai gynnwys hynafiaethau. Efallai y bydd helwyr trysor yn gwneud gwaith ymchwil sylweddol i hanes a lleoliad llongddrylliad, yn union fel y mae archaeolegydd yn ei wneud, ond y prif gymhelliad yw elw masnachol yn hytrach na diddordeb yn y gorffennol. Yn aml iawn, dim ond y gwrthrychau neu'r darnau hynny o'r llong y tybir bod iddynt werth ariannol y bydd helwyr trysor yn eu hadennill, felly gall y gwaith adennill fod yn anghyflawn neu achosi difrod i'r deunydd sy'n weddill. Yn aml, mae gwrthrychau sydd wedi'u hadennill yn 'diflannu' i gasgliadau preifftat, sy'n golygu nac ydynt ar gael i'w hastudio ymhellach, nac i bobl eraill gael dysgu oddi wrthynt a'u gwerthfawrogi.

Astudio hanes dynol trwy gloddio safleoedd a dadansoddi arteffactau a gweddillion ffisegol eraill yw **archaeoleg**. Mae archaeolegwyr yn astudio llongddrylliadau i gael gwybodaeth yn hytrach nag am eu gwerth ariannol. Pan gaiff gwrthrychau eu hadennill, bydd rhaglen archaeolegol yn cynnwys darpariaeth ar gyfer cadw, cynnal a storio'r gwrthrych yn yr hirdymor, ac ar gyfer cyhoeddi gwybodaeth amdano. Mae hefyd yn bwysig bod gwrthrychau ar gael i'r cyhoedd eu gweld, mewn casgliad amgueddfa gofrestredig er enghraifft (gweler Atodiadau 2 a 3).

Mae gan Sefydliad Siartredig yr Archaeolegwyr God Ymddygiad²¹ ar gyfer ei aelodau ac mae'n cyhoeddi safonau a chanllawiau sy'n dangos yr arferion gorau y dylai pob archaeolegydd eu dilyn. Mae'r atodiad i Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 hefyd yn nodi sut y dylid cynnal ymchwiliadau archaeolegol (gweler Atodiad 1).²² Er nad yw'r DU wedi cadarnhau'r confensiwn, mae wedi mabwysiadu'r egwyddorion a nodir yn yr atodiad fel arferion gorau ar gyfer rheoli treftadaeth ddiwylliannol danddwr.²³

Mae'r confensiwn yn annog yn gryf fynediad cyfrifol at ein treftadaeth ddiwylliannol danddw'r. Fodd bynnag, mae'n rhaid i'r mynediad hwnnw fynd law yn llaw â gwarchodaeth a chadwraeth; ni ddylid symud na tharfu ar ddeunydd diwylliannol am elw masnachol.

Os bydd gwrthrychau yn cael eu cymryd o longddrylliadau heb gofnodi archaeolegol priodol, caiff eu cyd-destun ei golli ac mae hyn yn lleihau'n dealltwriaeth o'r safle ac yn gadael llai i bobl eraill ei fwynhau a'i astudio ymhellach. Ym mhob achos, mae gwrthrychau a fydd yn cael eu cludo yn ôl i'r lan, hyd yn oed o ddyfroedd rhyngwladol, yn cael eu categoreiddio'n 'ddryll llong' ac mae'n rhaid hysbysu'r Derbynydd Llongddrylliadau amdanynt o dan Ddeddf Llongau Masnach 1995.²⁴

Mae deifwyr hamdden yn chwarae rhan bwysig yn aml yn y gwaith o ddod o hyd i safleoedd a'u nodi. Maent hefyd yn helpu i reoli safleoedd gwarchoddedig trwy adrodd ar gyflwr a threfniadau mynediad i safle, a thrwy eu hymchwiliadau eu hunain i hanes ac arwyddocâd y safle.

Mae darganfyddiadau gwasgaredig yn cael eu hadennill yn ddamweiniol yn aml, gan ddeifwyr, pysgotwyr, gweithredwyr cychod ac ymwelwyr â'r arfordir yng Nghymru a Lloegr. Mae'r Cynllun Hynafiaethau Morol²⁵ yn ffordd arall o gofnodi'r canfyddiadau hyn, gan ddiogelu a gwella'r wybodaeth sydd gennym am y dreftadaeth ddiwylliannol danddw'r. Mae'r cynllun yn caniatáu i ganfyddwyr ddysgu mwy am yr hyn y maent wedi ei ddarganfod, yn helpu i ddisgrifio natur archaeolegol yr amgylcheddol morol ac yn rhoi mynediad i'r cyhoedd at y data at ddibenion ymchwil.

1.3.5 Mynediad i'r Cyhoedd ⇸

Mae'n bwysig ennyn diddordeb y cyhoedd yn yr amgylchedd hanesyddol morol a chodi ymwybyddiaeth ohono — yn enwedig trwy dechnoleg newydd — er mwyn i'r rheini nad ydynt yn ddeifwyr nac yn arbenigwyr gael gwybodaeth amdano. Mae prosiectau arolygu'r arfordir fel Arfordir²⁶, sy'n cael ei redeg gan ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru, a Phrosiect Llongau-U Cymru 1914–18: Coffau'r Rhyfel ar y Môr²⁷, sy'n cael ei redeg gan Gomisiwn Brenhinol Henebion Cymru, nid yn unig wedi ennyn diddordeb cynulleidfaoedd newydd ond maent hefyd wedi darparu gwybodaeth werthfawr i'w hychwanegu at gofnod yr amgylchedd hanesyddol.

Mae'r amgylchedd hanesyddol morol yn ased o werth cymdeithasol, economaidd ac amgylcheddol a gall ei reoli'n gynaliadwy gyfrannu at fodloni'r nodau yn Neddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015.²⁸ Trwy fynd ati mewn ffordd gyfrifol i ennyn diddordeb pobl yn yr amgylchedd hanesyddol morol, gallwn helpu i sicrhau ei fod yn cael ei werthfawrogi a'i ddeall, a bod modd ei reoli'n gynaliadwy er budd cenedlaethau'r presennol a'r dyfodol.

Mae moroedd ac arfordiroedd Cymru yn denu ymwelwyr a thrigolion fel ei gilydd. Mae'r amgylchedd hanesyddol morol yn rhan bwysig o'r hyn y mae pobl am ei weld. Gall nifer yr ymwelwyr, datblygiadau arfordirol nad ydynt yn gweddu i'r lleoliad, a'r galw am fwy o amrywiaeth o weithgareddau hamdden, olygu bod asedau hanesyddol yn agored iawn i niwed. Gall hynny israddio a newid yr union amgylchedd arfordirol yr ydym yn ei drysori. Ar y llaw arall, gall ei reoli'n ddoeth ac yn gyfrifol wella'r amgylchedd a phrofiad yr ymwelydd.

2. Deddfwriaeth a Fframwaith Polisi ⇐

2.1 Diogelu Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru ⇐

Dylid rheoli a diogelu'r amgylchedd hanesyddol morol i'r un safon â'r amgylchedd hanesyddol ar y tir.

Er mai darnau gwahanol o ddeddfwriaeth sy'n ymdrin â'r ddau amgylchedd hyn, dylid defnyddio'r un egwyddorion wrth ystyried newidiadau i'r amgylchedd hanesyddol uwchben y marc penllanw cymedrig a'r amgylchedd hanesyddol oddi tano er mwyn inni fedru rheoli a diogelu'r hyn sydd ar y tir ac yn y môr mewn ffordd gydgysylltiedig.

2.1.1 Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009 ⇐

Cyflwynodd Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009²⁹ ofyniad i lunio cynllun morol cenedlaethol, a sefydlodd Gweinidogion Cymru yn awdurdod cynllunio morol ar gyfer Cymru. Nod cynllunio morol yw sicrhau bod unrhyw ddatblygiad islaw marc cymedrig penllanw'r gorllanw yn gynaliadwy ac yn cael ei ystyried yn ofalus, a'i fod yn cyfrannu at 'dwf glas'.

Cyflwynodd Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009 ofyniad hefyd i'r perwyl bod yn rhaid cael trwyddedau morol ar gyfer llawer o fathau o weithgarwch islaw marc cymedrig penllanw'r gorllanw. Cyfoeth Naturiol Cymru sy'n gyfrifol am ystyried ceisiadau am drwyddedau morol yng Nghymru ar ran Gweinidogion Cymru. Mae'n ystyried amrywiaeth o ffactorau, gan gynnwys effaith unrhyw weithgarwch arfaethedig ar yr amgylchedd hanesyddol morol.³⁰ Cyfrifoldeb Llywodraeth Cymru yw gorfodi amodau trwydded neu gamau gorfodi sy'n gysylltiedig â pheidio â chydymffurfio â thrwydded forol.

O dan Ddeddf Cymru 2017, mae trwyddedu olew a nwy mewn ardaloedd ar y tir ac mewn dyfroedd mewnol (ardaloedd rhynglanwol, aberoedd ac ardaloedd cilfachau arfordirol) wedi'i ddatganoli i Lywodraeth Cymru. Y tu hwnt i'r ardaloedd hynny, Awdurdod Olew a Nwy'r DU sy'n gyfrifol am bolisiau ac am reoli gwaith chwilio am olew a nwy, a'r Rheoleiddiwr Petrolewm ar y Môr ar gyfer yr Amgylchedd a Datgomisiynu³¹ sy'n gyfrifol am drwyddedu a rheoleiddio amgylcheddol. Y Rheoleiddiwr hwnnw hefyd sy'n gyfrifol am roi trwyddedau ar gyfer gweithrediadau datgomisiynu a defnyddio ffrwydrion ar gyfer clirio ordans neu wrth ddatgomisiynu.

Trwyddedu Morol yng Nghymru

Mae angen trwydded forol ar gyfer sawl math o weithgareddau. Gall Cyfoeth Naturiol Cymru roi gwybod ichi a fydd angen un ar gyfer eich prosiect chi ai peidio.

Mae rhai gweithgareddau archaeolegol ac ymchwil yn cael eu hesemptio rhag yr angen i gael trwydded forol.³² Gall y rhain gynnwys defnyddio marcwyr dros dro, neu farciau adnabod mewn ardal a ddynodwyd o dan Ddeddf Diogelu Llongdrylliadau 1973 (1).

Ystyrir mai risg isel iawn o ddifrod i'r amgylchedd sy'n gysylltiedig â mathau eraill o weithgareddau ar raddfa fach (fel tynnu creiddiau o wely'r môr a samplau cydio bach, er enghraifft) ac mae'r broses drwyddedu ar eu cyfer yn fwy cryno ac yn symlach. Mae rhagor o wybodaeth am ba weithgareddau sydd yn y categori 'Band 1' hwn ar gael oddi wrth Cyfoeth Naturiol Cymru.³³

Hyd yn oed pan fo gweithgareddau'n cael eu hesemptio rhag trwyddedu, neu hyd yn oed os bernir eu bod yn rhai risg isel, mae'n bosibl y bydd cyfyngiadau o hyd. Mae'n rhaid i chi gysylltu â Cyfoeth Naturiol Cymru i weld beth yw'r cyfyngiadau hynny a sicrhau eich bod wedi cydymffurfio â nhw.

2.1.2 Datganiad Polisi Morol y DU ac Amgylchedd Hanesyddol Cymru ⇐

Datganiad Polisi Morol y DU 2011³⁴ sy'n darparu'r fframwaith ar gyfer Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru a *Rheoli'r Amgylchedd Hanesyddol Morol*, ac mae'n pennu pum amcan lefel uchel ar gyfer cynllunio morol:

- cyflawni economi forol gynaliadwy
- sicrhau cymdeithas gref, iach a chyfiawn
- byw o fewn terfynau amgylcheddol
- hyrwyddo llywodraethu da
- defnyddio gwyddoniaeth gadarn yn gyfrifol.

Mae gweledigaeth glir ar gyfer yr amgylchedd hanesyddol morol yn Natganiad Polisi Morol y DU. Mae'n cydnabod bod pen draw ar asedau hanesyddol ac na all dim gymryd eu lle ar ôl iddynt gael eu colli. Mae hefyd yn cydnabod eu gwerth diwylliannol, cymdeithasol, economaidd ac amgylcheddol, a all fod yn sbardun grymus i ysgogi twf economaidd, gan ddenu buddsoddiad a thwristiaeth. Mae'n datgan y dylid mwynhau asedau hanesyddol am yr ansawdd bywyd y maent yn ei gynnig i genedlaethau'r presennol a'r dyfodol, ac y dylid eu diogelu trwy gynllunio morol mewn modd sy'n briodol ac yn gymesur i'w harwyddocâd.

2.1.3 Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru ⇐

Datblygwyd Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru³⁵ ochr yn ochr â gwaith cynllunio morol yn Lloegr, yr Alban a Gogledd Iwerddon. Mae'n cael ei lywio gan Ddatganiad Polisi Morol y DU 2011 ond mae iddo gyd-destun unigryw i Gymru, gan gynnwys darparu'r ddeddfwriaeth i gefnogi datblygu cynaliadwy (Deddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015 a Deddf yr Amgylchedd (Cymru) 2016).³⁶

Mae'r cynllun yn cyflwyno ffordd integredig, sy'n seiliedig ar dystiolaeth ac ar gynllun, o wireddu ei weledigaeth ar gyfer moroedd Cymru. Mae am weld moroedd sy'n lân, yn iach, yn ddiogel, yn gynhyrchiol ac yn amrywiol yn fiolegol. Mae'n cefnogi'r symudiad tuag at lywodraethu morol integredig ac yn cyflwyno polisiâu trawsbynciol cyffredinol a hefyd bolisiau ar gyfer sectorau penodol ar ddefnyddio'r moroedd yn ardal y cynllun yn y dyfodol. Mae'r cynllun yn ymdrin â dyfroedd glannau Cymru (allan i hyd at 12 milltir forol) a dyfroedd y môr mawr (y tu hwnt i 12 milltir forol) ac yn estyn hyd at lefel marc cymedrig penllanw'r gorllanw. Mae hyn yn golygu y bydd yn gorgyffwrdd yn ffisegol â chynlluniau ar gyfer y tir, sy'n estyn yn gyffredinol i farc cymedrig penllanw'r gorllanw, gan helpu i hwyluso integreiddio rhwng cynllunio ar y tir a'r môr. Caiff y cynllun ei ategu gan Ganllawiau Gweithredu Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru.³⁷

Dylai datblygwyr ac ymgeiswyr eraill lunio cynigion a cheisiadau am drwyddedau yn unol â'r cynllun a'r canllawiau gweithredu. Bydd awdurdodau cyhoeddus yn asesu a yw cynigion yn cyd-fynd â'r cynllun a'r canllawiau gweithredu wrth wneud penderfyniadau ynghylch a ddylid rhoi cydsyniad ai peidio. Dylai defnyddwyr eraill ddefnyddio'r cynllun hefyd, i ddeall polisi Llywodraeth Cymru ar gyfer rheoli'r moroedd hynny yng Nghymru sydd o fewn ardal y cynllun mewn modd cynaliadwy.

Mae 13 o amcanion yn y cynllun, sy'n ategu'r pum amcan morol lefel uchel yn Natganiad Polisi Morol y DU. Ategir yr amcanion hynny gan bolisiau trawsbynciol cyffredinol sy'n cyflwyno'r ystyriaethau economaidd, cymdeithasol ac amgylcheddol allweddol y dylid eu cymhwyso wrth ddatblygu unrhyw gynigion a gwneud penderfyniadau yn eu cylch. Mae'r polisiâu hefyd yn cyflwyno ystyriaethau ynglŷn â llywodraethu a defnyddio gwyddoniaeth mewn ffordd gadarn. Mae yna amcanion a pholisiau ar gyfer sectorau penodol hefyd i gefnogi a diogelu sectorau allweddol, gan gynnwys y sector twristiaeth a hamdden, ochr yn ochr â'r polisiâu trawsbynciol cyffredinol.

Mae amcan 7 yn y cynllun yn ymwneud yn benodol â'r amgylchedd hanesyddol morol.

Amcan 7: hybu mwynhad a stiwardiaeth ein harfordiroedd a'n moroedd a'u hadnoddau drwy hyrwyddo mynediad teg a diogel i amgylchedd morol cydnerth, gan ddiogelu a hyrwyddo tirweddau, morweddau ac asedau hanesyddol gwerthfawr.

Er y dylid rhoi sylw i bob polisi trawsbynciol cyffredinol wrth ddatblygu a gwneud penderfyniadau ar gynigion, mae Polisi SOC_05 yn canolbwyntio'n benodol ar asedau hanesyddol, gan gefnogi amcan 7.

SOC_05: Asedau hanesyddol

Dylai cynigion ddangos sut mae effeithiau posibl ar asedau hanesyddol a'u lleoliadau wedi cael eu hystyried a dylent, yn nhrefn blaenoriaeth:

- a. osgoi effeithiau niweidiol ar asedau hanesyddol a'u lleoliadau; a/neu
- b. lleihau effeithiau lle na ellir eu hosgoi; a/neu
- c. lliniaru effeithiau na ellir eu lleihau.

Os ceir effeithiau niweidiol arwyddocaol na ellir eu hosgoi, eu lleihau na'u lliniaru, rhaid i gynigion gyflwyno dadl glir a chref pam y dylid bwrw ymlaen.

Cefnogir cyfleoedd i wella asedau hanesyddol.³⁸

Mae Polisi SOC_05 yn cydnabod pwysigrwydd gwerthfawrogi a diogelu'n hamgylchedd hanesyddol tanddwr a threfnu ei fod ar gael i genedlaethau'r presennol a'r dyfodol. Wedi dweud hynny, gall datblygu a defnyddio'r amgylchedd morol effeithio'n uniongyrchol ac yn anuniongyrchol ar asedau hanesyddol, gan gynnwys: colli, neu ddifrodi deunydd hanesyddol; newid cyd-destun asedau hanesyddol, a allai gael effaith bositif neu negyddol ar y gallu i'w deall a'u gwerthfawrogi, neu drwy eu claddu neu eu datgelu (e.e. drwy newid patrymau symud gwaddod).

O dan Bolisi SOC_05, dylai cynigion felly ddangos bod ystyriaeth briodol wedi'i rhoi i effaith bosibl datblygiadau a gweithgareddau ar asedau hanesyddol a'u cyd-destun er mwyn atal colledion sylweddol neu ddifrod i asedau o ganlyniad i ddatblygu amhriodol neu annoeth. Mae'r polisi hwn hefyd yn anelu at sicrhau bod cyfleoedd i ddeall pwysigrwydd asedau hanesyddol yn well yn cael eu hannog a'u hyrwyddo. Dylai Polisi SOC_05 felly gyfrannu at ddatblygu cynaliadwy drwy helpu i ddiogelu'n hamgylchedd hanesyddol.

Mae dau bolisi trawsbynciol arall yn ystyried tirweddau (Polisi SOC_06) a morweddau (Polisi SOC_07) dynodedig, gan gynnwys eu helfennau hanesyddol.

Mae'r cynllun yn cydnabod bod yr amgylchedd hanesyddol yn gallu ysgogi datblygu economaidd cynaliadwy, denu twristiaid a chynnig lleoedd dymunol i fyw ac i weithio ynddynt. Mae'n bwysig bod yr amgylchedd hanesyddol yn cael ei werthfawrogi, ei ddiogelu a'i fod ar gael i genedlaethau'r presennol a'r dyfodol ei fwynhau. Caiff asedau hanesyddol o arwyddocâd cenedlaethol eu gwarchod trwy gael eu dynodi, megis henebion cofrestredig, safleoedd llongddrylliadau gwarchodedig ac adeiladau rhestredig (gweler adran 2.2). Gellir dynodi ardaloedd sydd â chymeriad lleol unigryw ac sydd o arwyddocâd hanesyddol yn ardaloedd cadwraeth. Gellir cynnwys parciau a gerddi hanesyddol ar y gofrestr statudol o barciau a gerddi hanesyddol yng Nghymru. Ceir dynodiadau anstatudol perthnasol hefyd sy'n ystyriaethau perthnasol yn y system gynllunio ar gyfer y tir, fel Safleoedd Treftadaeth y Byd a thirweddau o ddiddordeb hanesyddol eithriadol neu arbennig. Fodd bynnag, ni ddylid cymryd bod y ffaith nad yw asedau hanesyddol wedi'u dynodi yn awgrym bod yr asedau hynny'n rhai llai arwyddocaol. Mae heriau archwilio o dan y dŵr yn golygu nad yw arwyddocâd nifer o asedau hanesyddol wedi ei asesu'n ffurfiol oherwydd eu bod yn anodd eu cyrraedd.

Mae Cadw yn rhoi cyngor ar ddatblygu a defnyddio'r amgylchedd morol yng nghyd-destun asedau hanesyddol.

Mae deall arwyddocâd asedau hanesyddol yn allweddol er mwyn llywio penderfyniadau ar sut i'w rheoli yn y dyfodol a phenderfyniadau ynghylch a yw'n briodol eu gwarchod (hyd at a chan gynnwys eu dynodi) o dan y gyfraith a thrwy bolisiau. Dylid annog a hyrwyddo unrhyw gyfleoedd i ddeall arwyddocâd asedau hanesyddol yn well. Mae hyn yn fodd i weithredu dull Llywodraeth Cymru o reoli'r amgylchedd hanesyddol yng Nghymru mewn ffordd gynaliadwy ac mae'n cyd-fynd ag *Egwyddorion Cadwraeth*,³⁹ Cadw, sy'n cyflwyno canllawiau ar werthuso a disgrifio arwyddocâd asedau hanesyddol. Gyda'i gilydd, byddant yn creu system fwy integredig o roi cydsyniad a thrwyddedau ar gyfer datblygiadau a phrosiectau yn yr amgylchedd morol ac yn amgylchedd y tir.

Mae rhagor o wybodaeth am weithredu'r polisiau hyn i'w gweld yn adran 3 — rheoli'r amgylchedd hanesyddol morol — ac yng Nghanllawiau Gweithredu Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru.⁴⁰

2.1.4 Ardaloedd Cymeriad Morol ⇐

Gan weithio ar ran Llywodraeth Cymru, cynhaliodd Cyfoeth Naturiol Cymru astudiaeth i nodi cymeriad morweddau Cymru ar raddfa eang. Mae morweddau, yn yr un modd â thirweddau, yn adlewyrchu'r berthynas rhwng pobl a lle; mae ardaloedd cymeriad morol yn amlygu'r dylanwadau naturiol, diwylliannol a chanfyddiadol allweddol sy'n gwneud cymeriad pob morwedd yn wahanol ac yn unigryw.

Diben morweddau yw cysylltu pobl â'u diwylliannau, â'u lleoedd a'u hadnoddau naturiol. Mae hyn yn bwysig gan ei fod yn caniatáu i ni ddeall a gwerthfawrogi ymdeimlad o le a hynodrwydd lleol.

Mae 29 o ardaloedd cymeriad morol yn nyfroedd tiriogaethol Cymru a cheir gwybodaeth ofodol a disgrifiad ar gyfer pob un ohonynt. Mae hyn yn rhan o'r wybodaeth sy'n sail i Gynllun Morol Cenedlaethol Cymru. Dylid ystyried ardaloedd cymeriad morol ac effeithiau gwaith datblygu arnynt wrth lunio ac asesu cynigion ar gyfer prosiectau. Ceir rhagor o wybodaeth ar wefan Cyfoeth Naturiol Cymru.⁴¹

2.2 Diogelu Asedau Hanesyddol Morol yng Nghymru ⇐

Fel y dangoswyd yn adran 1, mae'r amgylchedd hanesyddol morol yn cynnwys llongddrylliadau, hylciau, adeileddau adeiledig ac arteffactau unigol. Mae hefyd yn cynnwys tirweddau — y rheini sydd bellach o dan y dŵr yn ogystal â'r rheini a enillwyd yn ôl o'r môr — ac adeiladau neu adeileddau sy'n dibynnu ar y môr er mwyn gweithredu neu ar gyfer eu cefndir.

Gellir diogelu asedau hanesyddol yn yr amgylcheddol morol trwy nifer o ddarnau o ddeddfwriaeth:

- Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979
- Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973
- Deddf Diogelu Gweddillion Milwrol 1986

- Deddf Llongau Masnach 1995
- Deddf Cynllunio (Adeiladau Rhestredig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990.

2.2.1 Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979⁴² ⇐

Mae Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979 yn darparu ar gyfer cofrestru henebion o bwysigrwydd cenedlaethol.⁴³ Gall hyn gynnwys unrhyw beth, neu grŵp o bethau, sy'n dystiolaeth o weithgarwch gan bobl yn y gorffennol. Gellir diogelu safleoedd tanddwr o fewn terfyn 12 milltir forol y dyfroedd tiriogaethol trwy eu cofrestru, ac felly hefyd y safleoedd hynny hyd at y penllanw ac uwch ei ben.

Os bydd llongddrylliad wedi ei gofrestru, caniateir i'r cyhoedd ddeifio ato i edrych arno ond ni chânt gyffwrdd ag ef. Heb gysyniad heneb gofrestredig, mae'n drosedd:

- difrodi neu ddymchwel
- dinistrio neu symud
- addasu neu atgyweirio.

Nid yw'r holl henebion cofrestredig tanddwr yn llongddrylliadau. Mae amrywiaeth o adeileddau morol eisoes wedi'u dynodi er mwyn eu diogelu, gan gynnwys trapiau pysgod a harbyrau. Wrth i dechnoleg wella, rydym yn gweld mwy a mwy o luniau graen manwl o'r byd o dan y dŵr a fydd yn galluogi Cadw i ddiogelu grwpiau sylweddol o wrthrychau yn ogystal ag adeileddau neu longau unigol. Gallai'r rhain fod yn ddeunydd sydd wedi'i wasgaru o longddrylliadau (gan gynnwys cargo) neu grynodiadau o arfau rhyfel sy'n adrodd hanes brwydrau arbennig o arwyddocaol. Gallai hyd yn oed fod yn gasgliadau o arteffactau cynhanesyddol sy'n dystiolaeth o fywydau neu ddefodau'n cyndadau.

Cadw sy'n cofrestru henebion ac yn gweinyddu cydsyniad heneb gofrestredig ar ran Gweinidogion Cymru. Gallwch ddarganfod mwy am reoli a gwneud newidiadau i henebion cofrestredig yn *Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru*.⁴⁴ Mae manylion yr holl henebion cofrestredig yng Nghymru ar gael ar Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru⁴⁵ a'r Porthol Cynllunio Morol.⁴⁶

2.2.2 Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973⁴⁷ ⇐

Mae Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973 yn gwarchod llongddrylliadau ar wely'r môr neu ynddo, neu safleoedd a allai fod yn safleoedd llongddrylliadau. Mae'r gymwys islaw'r penllanw cymedrig ac mae'n gwarchod rhag ymyrraeth gan unigolion sydd heb eu hawdurdodi. Mae manylion yr holl longddrylliadau gwarchoddedig yng Nghymru ar gael ar Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru (a gweler I.I.I) ac ar y Porthol Cynllunio Morol.⁴⁸

Mae **Adran I** o Ddeddf Diogelu Llongddrylliadau 1973 yn gwarchod llongddrylliadau dynodedig yr ystyrir eu bod yn bwysig oherwydd eu pwysigrwydd hanesyddol, archaeolegol neu gelfyddydol, neu unrhyw wrthrychau sydd (neu a oedd) ynddynt.

Gwaherddir deifio yn y safleoedd hyn oni bai bod Cadw wedi rhoi trwydded briodol (gweler adran 3.1). Mae angen trwydded os bydd unrhyw un:

- yn ymyryd ag unrhyw ran o long warchodedig sydd wedi ei dryllio ar wely'r môr (neu unrhyw wrthrych a oedd mewn llong o'r fath) neu'n ei difrodi neu'n ei symud;
- yn ymgymryd â gweithrediadau deifio neu achub er mwyn archwilio unrhyw longdrylliad gwarchodedig neu symud gwrthrychau ohono neu o wely'r môr, neu'n defnyddio offer a adeiladwyd neu a addaswyd at unrhyw ddiben sy'n gysylltiedig â gweithrediadau deifio neu achub;
- sy'n gollwng, fel ei fod yn syrthio ac yn gorwedd wedi'i adael ar wely'r môr, unrhyw beth a allai, pe byddai'n syrthio ar safle llongdrylliad (pa un a yw'n syrthio ai peidio), yn dileu'r safle neu'n ei ddileu'n rhannol, neu'n atal mynediad ato, neu'n difrodi unrhyw ran o'r llongdrylliad.

Mae **Adran 2** o Ddeddf Diogelu Llongdrylliadau 1973 yn gwarchod llongdrylliadau y dynodir eu bod yn beryglus oherwydd eu cynnwys. Mae'r Derbynnnydd Llongdrylliadau yn gweinyddu llongdrylliadau adran 2 trwy Asiantaeth y Môr a Gwylwyr y Glannau, gan gynnwys yr *SS Castilian*, a suddodd oddi ar arfordir Ynys Môn ym 1943 wrth gludo arfau rhyfel i Lisbon ym Mhortiwgal.⁴⁹

Er diogelwch, mae polisi llym lle gwaherddir mynediad at longdrylliadau yr ystyrir eu bod yn beryglus oherwydd eu cynnwys. Mae ardal waharddedig o amgylch y llongdrylliadau hyn.

Heneb Gofrestredig neu Longdrylliad Gwarchodedig?

Mae Cadw yn asesu pob llongdrylliad ar sail pob safle unigol i benderfynu ai cofrestru neu ei ddynodi'n llongdrylliad gwarchodedig fyddai'n diogelu'r safle orau ac yn ei reoli yn y modd mwyaf priodol. Bydd hyn yn dibynnu ar amgylchiadau penodol a natur pob safle. Er enghraifft, efallai mai'r ffordd orau o warchod safle llongdrylliad mewn lleoliad deifio poblogaidd fyddai trwy ei gofrestru. Mae hyn yn golygu bod difrodi a tharfau ar y safle yn cael eu gwahardd, ond gall deifwyr barhau i archwilio a mwynhau'r llongdrylliad fel amgueddfa danddwr.

Ar y llaw arall, mae'n well diogelu safle llongdrylliad anghysbell sy'n agored i weithgareddau achub heb reolaeth neu hela trysor, neu sy'n arbennig o fregus, trwy ei ddynodi'n llongdrylliad gwarchodedig. Mae hyn yn golygu bod cyn lleied o aflonyddu â phosibl ar y safle, gan sicrhau bod cyn lleied o risg o ddifrod â phosibl. Mae hefyd yn haws adnabod gweithgareddau nas awdurdodwyd, gan fod angen trwydded er mwyn mynd i'r safle. Gall deifwyr â diddordeb ddal i wneud cais i ymweld â'r safle nei i gynnal arlowg ohono ond mae mwy o reolaethau mynediad ar waith.

2.2.3 Deddf Diogelu Gweddillion Milwrol 1986⁵⁰ ⇐

O dan Ddeddf Diogelu Gweddillion Milwrol 1986, mae'n drosedd ymyryd â malurion unrhyw awyren filwrol neu long ddynodedig sydd wedi cael damwain, sydd wedi suddo neu sy'n sownd os nad oes gennych drwydded. Mae hyn yn parhau'n wir pa un a gollwyd bywydau ai peidio neu pa un a ddigwyddodd y golled yn ystod cyfnod o heddwch neu ryfel.

Yn ymarferol, y Weinyddiaeth Amddiffyn sy'n gyfrifol am ddynodi safle'n fan gwarchoddedig neu'n safle a reolir.

Mae **lleoedd gwarchoddedig** yn cynnwys gweddillion unrhyw awyrennau a syrthiodd yn ystod gwasanaeth milwrol neu unrhyw longau a suddodd neu a aeth yn sownd yn ystod gwasanaeth milwrol ar ôl 4 Awst 1914. Cewch ddeifio at awyren neu long a ddynodwyd yn fan gwarchoddedig er mwyn edrych ami ond ni chewch gyffwrdd â hi. Mae angen trwydded gan y Weinyddiaeth Amddiffyn ar gyfer unrhyw fath arall o weithgarwch.

Ardaloedd a ddynodwyd yn benodol yw **safleoedd a reolir** sy'n cynnwys gweddillion awyren filwrol neu long a suddwyd neu a aeth yn sownd yn ystod gwasanaeth milwrol yn ystod y 200 mlynedd diwethaf. Gwaherddir gweithrediadau deifio mewn safle a reolir oni bai eich bod wedi'ch awdurdodi i wneud hynny drwy drwydded benodol gan y Weinyddiaeth Amddiffyn.

Gallwch gael rhagor o wybodaeth am Ddeddf Diogelu Gweddillion Milwrol 1986 ac am y ffordd y'i gweinyddir trwy gysylltu â'r Weinyddiaeth Amddiffyn.⁵¹

2.2.4 Deddf Llongau Masnach 1995⁵² ⇐

O dan Ddeddf Llongau Masnach 1995, mae'n rhaid i chi hysbysu'r Derbynydd Llongdrylliadau am unrhyw ddeunydd sy'n cael ei adennill o longdrylliad yn nyfroedd tiriogaeth y DU ac am unrhyw ddeunydd o'r fath sy'n cael ei gludo i'r DU o'r tu allan i ddyfroedd tiriogaethol y DU. Mae'r diffiniad o long drylliedig yn cynnwys jetsam, broc môr, lagan ac adfeilion llong sy'n cael eu canfod yn y môr neu ar lannau'r môr neu mewn unrhyw ddŵr llanwol. Mae hyn yn cynnwys:

- deunydd o long drylliedig sy'n cael ei ganfod yn y môr neu arno
- deunydd o long drylliedig sy'n cael ei olchi i'r lan mewn dyfroedd llanwol
- deunydd sy'n cael ei adennill o safle llongdrylliad — beth bynnag ei oed, ei faint, ei bwysigrwydd neu ei werth ymddangosiadol.

Pan fyddwch yn rhoi gwybod am ddeunydd a gafodd ei adennill o long drylliedig, bydd y derbynydd yn ceisio dod o hyd i'r perchennog ond hefyd gartref mewn amgueddfa ar gyfer unrhyw arteffactau.

Mae pedwar prif fath o 'long drylliedig' yn y DU:⁵³

Broc môr — nwyddau a gollir yn ddamweiniol o long sy'n suddo, sy'n arnofio ac y gellir eu hadennill.

Jetsam — nwyddau a deflir i'r môr yn fwriadol i ysgafnhau llwyth llong sydd mewn perygl o suddo.

Adfeilion llong — nwyddau neu longau a adawyd yn y môr heb fod unrhyw obaith o'u hadennill.

Lagan — nwyddau a deflir i'r môr yn fwriadol o long sy'n suddo, sy'n cael eu cynnal ar wyneb y dŵr drwy ddefnyddio bwi fel y bo modd eu hadennill.

2.2.5 Deddf Cynllunio (Adeiladau Rhestredig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990⁵⁴ ⇐

Efallai y bydd rhai adeileddau rhwng y marc penllanw a'r marc distyll wedi'u rhestru'n adeiladau o ddiddordeb pensaemiol neu hanesyddol arbennig. Cadw sy'n gyfrifol am restru adeiladau ar ran Gweinidogion Cymru.⁵⁵ Bydd angen cydsyniad adeilad rhestredig, a weinyddir gan awdurdodau cynllunio lleol, ar gyfer y rhan fwyaf o newidiadau arfaethedig. Gallwch ddysgu mwy am wneud newidiadau i adeiladau rhestredig ac am gydsyniad adeilad rhestredig yn *Rheoli Newidiadau i Adeiladau Rhestredig yng Nghymru*.⁵⁶ Mae manylion yr holl adeiladau rhestredig yng Nghymru ar gael ar Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru⁵⁷ a'r Porthol Cynllunio Morol.⁵⁸

Efallai y bydd rhai ardaloedd uwchlaw'r marc distyll wedi cael eu dynodi'n ardaloedd cadwraeth gan awdurdodau cynllunio lleol oherwydd eu diddordeb pensaemiol neu hanesyddol arbennig. Mae hyn yn golygu y gallai fod polisiau lleol ar waith sydd â'r nod o wella, yn ogystal â chadw, agweddau penodol ar gymeriad neu ymddangosiad. Dylid eu parchu wrth lunio cynigion ar gyfer newidiadau. Bydd angen cydsyniad ardal gadwraeth amoch oddi wrth yr awdurdod cynllunio lleol os ydych yn bwriadu dymchwel adeilad mewn ardal gadwraeth. Ceir rhagor o wybodaeth am ardaloedd cadwraeth ar wefannau awdurdodau lleol ac yn *Rheoli Ardaloedd Cadwraeth yng Nghymru*.⁵⁹

2.2.6 Confensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001⁶⁰ ⇐

Mae Confensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 yn ei gwneud yn glir na ddylid camfanteisio ar weddillion archaeolegol a diwylliannol at ddibenion masnachol. Er nad yw Llywodraeth y DU wedi cadarnhau'r confensiwn, mae wedi mabwysiadu'r egwyddorion a nodir yn yr atodiad i'r confensiwn fel arferion gorau.⁶¹

Mae'r atodiad yn nodi sut y dylid cynnal ymchwiliadau archaeolegol, a dyna'r arferion gorau y dylid eu defnyddio ar gyfer unrhyw fath o weithgarwch, neu ar gyfer trwyddedu gweithgareddau morol, sy'n gysylltiedig â threftadaeth ddiwylliannol danddwr yn y môr tiriogaethol.

Atgynhychir yr atodiad yn llawn yn Atodiad I.

2.2.7 Caniatâd gan Berchennog y Blaendraeth a Thrwyddedau Gwely'r Môr Ystad y Goron ⇐

Yn union yn yr un modd â phan fyddwch yn gweithio ar dir, mae angen caniatâd y perchennog ar gyfer gwaith yn yr amgylchedd morol. Yn yr ardal rynglanwol, Ystad y Goron yw hwn yn aml, er y gallai fod yn unigolyn neu'n sefydliad arall.

Ystad y Goron sydd hefyd yn gyfrifol am roi trwyddedau arolygu gwely'r môr ar gyfer gweithgareddau o fewn 12 milltir forol i'r lan.⁶² Mae'n debygol y bydd angen trwydded ar gyfer gwaith sy'n cael effaith ffisegol ar wely'r môr, neu'n rhyngweithio ag ef. Gallai'r rhain gynnwys arolygon geoffisegol, ecolegol neu archaeolegol neu brosiectau ar raddfa fwy.

Mae rhagor o wybodaeth am drwyddedau gwely'r môr ar gael ar-lein, ac os nad ydych yn siŵr a oes angen trwydded Ystad y Goron ar gyfer eich prosiect arfaethedig, gallwch gysylltu â hi i gadarnhau hynny.⁶³ Mae ffioedd trwydded rhatach yn berthnasol ar gyfer rhai dosbarthiadau o weithgareddau ymchwil dielw ac academaidd.

Nid yw'r rhestr hon yn un gynhwysfawr ac efallai y bydd angen mathau eraill o ganiatâd.

3. Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Morol Cymru $\neg$

Gall cynllunio ac ymgymryd â phrosiectau neu ddatblygiadau yn yr amgylchedd morol fod yn gymhleth. Gan ddibynnu ar natur eich gwaith arfaethedig, efallai y bydd angen nifer o wahanol gydsyniadau a thrwyddedau arnoch. Os ydych yn ddatblygwr, bydd angen hefyd i chi ddangos eich bod wedi cymhwyso'r polisiau trawsbynciol cyffredinol a'r polisiau ar gyfer sectorau penodol sydd i'w gweld yng Nghynllun Morol Cenedlaethol Cymru, a'ch bod wedi rhoi sylw i effeithiau cadarnhaol a negyddol posibl eich cynnig.

Mae'n hanfodol eich bod yn gadael digon o amser i gael yr holl gydsyniadau angenrheidiol a'ch bod yn cydymffurfio ag unrhyw amodau sydd ynghlwm wrthynt. Os yw'ch prosiect yn debygol o effeithio ar yr amgylchedd hanesyddol, fe'ch anogir i ofyn am gyngor oddi wrth Cadw, Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru a/ neu ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru cyn i chi fynd ati i wneud cais. Gall hynny eich helpu i sicrhau, yn ystod cyfnod dylunio'ch prosiect, bod cyn lleied o effeithiau negyddol â phosibl ar yr amgylchedd hanesyddol a gall leihau'r risg o orfod ailddylunio elfennau o'ch prosiect yn nes ymlaen.

3.1 Cyflwyniad $\neg$

Mae'r adran hon yn edrych ar swyddogaethau a chyfrifoldebau deifwyr, archaeolegwyr, datblygwyr, defnyddwyr y môr ac awdurdodau cyhoeddus wrth gynllunio gweithgareddau a allai effeithio ar yr amgylchedd hanesyddol morol. Os ydych yn ddatblygwr, mae'n cynnig canllawiau a all helpu i ddangos sut y mae'ch cynnig yn cyd-fynd â'r polisiau trawsbynciol yng Nghynllun Morol Cenedlaethol Cymru ar yr amgylchedd hanesyddol, yn enwedig SOC_05: Asedau Hanesyddol.

Cyflwynir athroniaeth sylfaenol cadwraeth yn *Egwyddorion Cadwraeth*.⁶⁴ Mae rheoli a gwneud penderfyniadau am yr amgylchedd hanesyddol morol yng ngoleuni'r egwyddorion cadwraeth hyn yn golygu gwneud yn siŵr bod ei arwyddocâd a'i werthoedd treftadaeth yn cael eu diogelu neu eu gwella.

Dyma'r egwyddorion sylfaenol a ddefnyddir i asesu effaith unrhyw weithgarwch ar ased hanesyddol:

- nodi'r hyn yr ydych yn dymuno'i wneud ac esbonio pam
- deall arwyddocâd yr asedau hanesyddol yr effeithir arnynt

- nodi'r ffordd orau o gyflawni'ch nod sy'n parchu arwyddocâd yr asedau hanesyddol
- asesu effaith eich gweithgarwch arfaethedig
- nodi'r camau yr ydych yn bwriadu'u cymryd, gan gynnwys unrhyw gamau lliniaru.

Dylai'r asesiad hwn fod yn ymateb cymesur i'r gweithgareddau a gynigir. Gall fod yn broses gyflym a hawdd iawn, neu gall fod yn ddarn o waith ymchwil hwy, mwy trwyadl. Er enghraifft, efallai mai'r cwbl y bydd angen i ddeifiwr sydd am ymweld â safle llongddrylliad *heb ei ddynodi* a thynnu lluniau ohono ei wneud yw gwneud yn siŵr beth ydyw a gwneud rhywfaint o waith ymchwil hanesyddol sylfaenol. Cyn belled â bod holl aelodau'r tîm deifio yn gwybod y bydd y sesiwn deifio yn cael ei chynnal ar sail 'cewch edrych ond peidiwch â chyffwrdd', mae'n annhebygol y byddai angen unrhyw ganiatâd pellach. Ni fyddai unrhyw effaith ffisegol ar y safle ac ni fyddai angen unrhyw waith lliniaru ffisegol. Trwy roi'r ffotograffau a'r fideo i Gofnod Henebion Cenedlaethol Cymru, byddai'r tîm deifio yn cynyddu cyfanswm yr wybodaeth am y safle, a allai olygu bod mwy o arwyddocâd iddo.

Ar y llaw arall, dylid cyflwyno asesiad o'r effaith ar dreftadaeth (gweler adran 3.4) gyda chynnig ar gyfer datblygiad mawr a fyddai'n effeithio ar ardal sylweddol o wely'r môr. Byddai hynny'n golygu casglu data am bob safle hysbys ac asesu'r potensial ar gyfer goroesiad asedau hanesyddol morol eraill. Byddai effeithiau'r datblygiad yn cael eu modelu a'u darogan i ganfod pa effeithiau y byddent yn eu cael ar arwyddocâd yr asedau a nodwyd. Gan ddefnyddio'r wybodaeth hon, byddai'r datblygwr yn cyflwyno cynnig a fyddai'n cael yr effaith leiaf ar yr amgylchedd hanesyddol. Gallai hyn gynnwys addasu'r cynlluniau ar gyfer y datblygiad neu wneud a chyhoeddi gwaith archaeolegol. Ar gyfer prosiectau y mae angen Asesiad o'r Effaith Amgylcheddol ar eu cyfer, bydd yr wybodaeth hon yn rhan o'r Datganiad Amgylcheddol.⁶⁵

3.2 Deifwyr ⇐

Caniateir mynediad at longddrylliadau a gofrestrwyd yn henebion ac yn lleoedd gwarchoddedig. Gallwch ddeifio ar sail 'edrychwch ond peidiwch â chyffwrdd'; mae angen trwydded ar gyfer unrhyw weithgarwch arall.

Mae angen trwyddedau ar gyfer pob gweithgarwch (gan gynnwys mynediad) sy'n gysylltiedig â llongddrylliadau dynodedig a safleoedd a reolir. Dylai gweithgareddau gydymffurfio â'r atodiad i Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 (gweler Atodiad 1).⁶⁶

Ni chaniateir unrhyw fynediad at longddrylliadau y dynodwyd eu bod yn beryglus o dan adran 2 o Ddeddf Diogelu Llongddrylliadau. Yn nyfroedd Cymru, mae hyn yn golygu llongddrylliad y *Castilian*, ar Greigiau Dwyreiniol y Platters, ger Ynysoedd y Moelrhoniaid.

Dylid ymddwyn mewn ffordd gyfrifol wrth fynd at longddrylliadau nad ydynt wedi eu dynodi. Mae llawer o sefydliadau wedi llunio codau ymarfer, fel '*Respect our Wrecks*',⁶⁷ sydd â'r nod o ddiogelu'r amgylchedd hanesyddol a naturiol.

Dynodiad	Cyfraith	Mynediad	Awdurdod
Llongddrylliad dynodedig	Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973 Adran 1	Mae angen trwydded i ymweld, arolygu, adfer arteffactau arwynebol a chloddio.	Cadw, ar ran Gweinidogion Cymru
Llongddrylliad dynodedig peryglus	Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973 Adran 2	Ni chaniateir unrhyw fynediad.	Y Derbynnydd Llongddrylliadau
Llongddrylliad cofrestredig	Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979	Cewch edrych ond peidiwch â chyffwrdd. Mae angen cydsyniad heneb gofrestredig ar gyfer y rhan fwyaf o waith sy'n cael effaith ffisegol ar y safle.	Cadw, ar ran Gweinidogion Cymru
Lle gwarchodedig	Deddf Diogelu Gweddillion Milwrol 1986	Cewch edrych ond peidiwch â chyffwrdd.	Y Weinyddiaeth Amddiffyn
Safle a reolir	Deddf Diogelu Gweddillion Milwrol 1986	Mae angen trwydded i ymweld.	Y Weinyddiaeth Amddiffyn

Cadw sy'n rhoi trwyddedau ar gyfer llongddrylliadau dynodedig. Mae ffurflenni cais ar gael ar-lein yma:

<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/asedau-hanesyddol-eraill/archeoleg-arfordirol-a-morwrol#section-cyflwyniad>

Ceir rhagor o gyngor ar gynllunio prosiectau yn Atodiad 2 ac am hysbysu yn Atodiad 3.

Efallai y bydd angen trwydded forol oddi wrth Cyfoeth Naturiol Cymru amoch hefyd i weithio ar longddrylliad ddynodedig neu heb ei dynodi. Mae gwybodaeth a ffurflenni cais ar gael ar-lein yma:

<https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing/?lang=cy>

A bydd angen caniatâd perchennog y tir amoch, ac mae'n debygol mai Ystad y Goron fydd hwnnw yn achos gwely'r môr. Mae gwybodaeth a ffurflenni cais ar gael ar-lein yma:

<https://www.thecrownstate.co.uk/en-gb/what-we-do/on-the-seabed/seabed-survey-licences/>

Y Weinyddiaeth Amddiffyn sy'n rhoi trwyddedau ar gyfer lleoedd gwarchoddedig a safleoedd a reolir:

Gallwch gysylltu â Threftadaeth y Weinyddiaeth Amddiffyn-Rheolaeth y Llynges yn: NAVYSEC-3RDSECTORMAILBOX@mod.gov.uk

FLEET-DCS 3rd SECTOR- HERITAGE

Navy Command HQ (MP1.4)

Leach Building, Whale Island

Portsmouth, PO2 8BY

Ffôn: 023 9262 5351

Gallwch gysylltu â'r is-adran Awyrennau Milwrol a fu mewn Damweiniau yn:

Commemorations Team

Joint Casualty and Compassionate Centre

Defence Business Services

Room G35

Innsworth House

Imjin Barracks

Caerloyw

GL3 1HW

dbs-jcccgrouppmailbox@mod.gov.uk

Ffôn. 01452 712612 estyniad 7330/6303

Os byddwch yn adennill deunydd o long neu awyren ddrylliedig (o long neu awyren sydd wedi suddo) yn nyfroedd tiriogaethol y DU, neu'n dod â deunydd o'r fath i ddyfroedd tiriogaethol y DU, mae'n rhaid i chi hysbysu'r Derbynnnydd Llongddrylliadau amdano o fewn 28 diwrnod. Bydd y Derbynnnydd Llongddrylliadau yn ymchwilio ac yn canfod pwy yw perchennog y llong neu'r awyren ddrylliedig ac yn trafod â'r sawl a ddaeth o hyd iddi a'r perchennog, ac unrhyw bartion eraill â diddordeb fel archaeolegwyr ac amgueddfeydd.⁶⁸

Os byddwch yn adennill deunydd nad yw'n dod o long neu awyren ddrylliedig, caiff ei drin fel eiddo perchennog y tir; Ystad y Goron fydd hwn yn rhan fwyaf o achosion sy'n gysylltiedig â gwely'r môr. Ym mhob achos, os bwriedir tarfu ar asedau o'r fath, mae'n rhaid rhoi sylw priodol i benderfynu ar eu pwysigrwydd a rhoi ystyriaeth i gamau lliniaru priodol (gweler adran 3.4).

3.3 Archaeolegwyr ⇐

Cadw sy'n rhoi trwyddedau i gloddio llongddrylliadau dynodedig. Mae ffurflenni cais a thaflen ffeithiau ar gyfer cynghorwyr archaeolegol ar gael ar-lein yma:

<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/asedau-hanesyddol-eraill/archeoleg-arfordirol-a-morwrol#section-cyflwyniad>

Dim ond pan fydd archaeolegydd achrededig yn cyfarwyddo'r gwaith y rhoddir trwyddedau ar gyfer ymchwiliadau archaeolegol ymwthiol, fel cloddio. Caiff trwyddedau ar gyfer ymchwiliadau nad ydynt yn ddinistriol, fel gwaith arolygu, eu rhoi weithiau i grwpiau sydd â phrofiad archaeolegol cyfyngedig, cyn belled ag y bo cynghorydd archaeolegol allanol ar gael i ddarparu'r arbenigedd angenrheidiol. Er mwyn i hynny

weithio'n effeithiol, mae'n rhaid i'r cynghorydd gymryd rhan gadarnhaol, yn hytrach na dim ond ymateb i geisiadau achlysurol gan y tîm am gyngor. Mae angen i'r cynghorydd gynnal cysylltiad rheolaidd a pherthynas waith dda gyda deiliaid y drwydded. Bydd angen i'r cynghorydd wneud y canlynol o leiaf:

- helpu'r tîm i lunio cynllun prosiect cyn gwneud cais am drwydded ac i lunio strategaeth gwaith maes cyn i waith ddechrau ar y safle;
- cynorthwyo'r tîm i ysgrifennu'r adroddiad am y gweithgareddau, sicrhau bod cofnodion addas yn cael eu cadw am y safle a bod yr archif yn cael ei hadneuo yn y cofnod amgylchedd hanesyddol priodol a bod copi'n cael ei anfon at Gofnod Henebion Cenedlaethol Cymru;
- cynghori'r tîm ar ddulliau o ddosbarthu gwybodaeth am y safle trwy gyhoeddiadau, darlithoedd, etc.

Dylid gwneud unrhyw waith cloddio archaeolegol yn unol â'r atodiad i Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 (gweler Atodiad 1)⁶⁹ a Chod Ymddygiad Sefydliad Siartredig yr Archaeolegwyr.⁷⁰

Mae rhagor o gyngor yn Atodiad 2 ar sut i gynllunio prosiect ar safle llongdrylliad gwarchoddedig a cheir gwybodaeth ddefnyddiol hefyd yn *Management of Research Projects in the Historic Environment: The MoRPHE Project Managers' Guide* Historic England.⁷¹ Mae Atodiad 3 yn cynnig gwybodaeth am adroddiadau gan ddeiliad trwydded.

Os yw'r safle'n un cofrestredig, bydd angen i chi gael cydsyniad heneb gofrestredig oddi wrth Cadw hefyd. Mae'n drosedd gwneud unrhyw waith a fyddai'n tarfu ar heneb gofrestredig neu ar y tir o fewn heneb gofrestredig heb gael cydsyniad heneb gofrestredig yn gyntaf. Mae'r gofyniad hwn yn berthnasol i amrywiaeth eang o weithgareddau. Gweler *Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru*⁷² am ragor o wybodaeth.

Dylid gofyn am gyngor gan Cadw ymhell cyn i chi gynllunio unrhyw weithgarwch a allai gael unrhyw effaith ar ased hanesyddol, pa un a yw'n ddynodedig ai peidio.

Efallai y bydd angen trwydded forol, caniatâd perchennog y tir a thrwydded gwely'r môr Ystad y Goron amoch hefyd.

3.4 Datblygwyr ac Eraill sy'n Defnyddio'r Môr ⇐

Ar y tir, mae angen caniatâd cynllunio ar gyfer y rhan fwyaf o ddatblygiadau, tra bo angen trwydded forol ar y rhan fwyaf o waith tanddwr.

Mae'r angen am drwydded forol a'r corff awdurdodi perthnasol yn dibynnu ar natur y gweithgarwch a'i leoliad daearyddol. Yn nyfroedd glannau Cymru (hyd at 12 milltir forol), Cyfoeth Naturiol Cymru yw'r corff sy'n gyfrifol am roi trwyddedau ar gyfer gweithgareddau morol gan gynnwys:

- carthu at ddibenion mordwyo
- cael gwared ar ddeunydd a garthwyd
- cloddio mwynau trwy garthu morol
- unrhyw waith adeiladu sy'n cynnwys rhoi deunydd yn y môr neu ei symud oddi yno, fel adeiladu neu addasu harbyrau/glanfeydd.⁷³

Y tu hwnt i derfynau glannau Cymru, caiff y broses o chwilio am olew a nwy, a chloddio amdanynt, ei gweinyddu gan Awdurdod Olew a Nwy'r DU a'r Rheoleiddiwr Petrolewm ar y Môr ar gyfer yr Amgylchedd a Datgomisiynu.

Pan fydd Cyfoeth Naturiol Cymru yn mynd ati i benderfynu ar gais, un peth y mae'n ei ystyried yw'r angen i ddiogelu'r amgylchedd. Mae hyn yn cynnwys unrhyw safle (gan gynnwys unrhyw safle lle mae unrhyw long, awyren neu adeiledd morol, neu lle mae eu gweddillion) sydd o ddiddordeb hanesyddol neu archaeolegol.⁷⁴

Cyfrifoldeb datblygwyr yw sicrhau bod eu cynigion yn cyd-fynd â Chynllun Morol Cenedlaethol Cymru ac mae'n rhaid iddynt ddarparu digon o wybodaeth i alluogi'r awdurdodau cyhoeddus perthnasol i wneud penderfyniad cytbwys. Dylent ddangos yn ystod y broses hon eu bod wedi nodi asedau hanesyddol perthnasol ac wedi ystyried yr effeithiau y gallai'r cynnig eu cael amynt.

Yn ymarferol, gallai hyn olygu asesiad o'r effaith ar dreftadaeth (gweler adran 3.5) yn enwedig pan fo cryn bosibilrwydd y bydd cynigion yn effeithio ar asedau hanesyddol. Dylai lefel yr asesiad fod yn gymesur â maint ac effaith y prosiect yn ogystal â sensitifrwydd yr amgylchedd dan sylw. Mewn prosiectau ar raddfa fawr, bydd yr wybodaeth hon yn rhan o Ddatganiad Amgylcheddol fel arfer.

Mae Canllawiau Gweithredu Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru⁷⁵ yn nodi y dylai awdurdodau cyhoeddus eu bodloni eu hunain bod y datblygwr wedi ymchwilio a gwerthuso'n briodol arwyddocâd unrhyw asedau hanesyddol dynodedig a heb eu dynodi y gallai'r cynnig effeithio amynt. Dylent fod yn fodlon hefyd fod y datblygwr wedi cymryd mesurau priodol i osgoi, lleihau neu liniaru'r effaith ar yr asedau hanesyddol hynny a'u lleoliadau mewn ffordd sy'n gymesur â'u harwyddocâd.

Dylai fod rhagdybiaeth gyffredinol o blaid cadw neu wella asedau hanesyddol a'u lleoliadau. Yn achos unrhyw gynnig datblygu sy'n effeithio ar ased hanesyddol neu ar ei leoliad, y brif ystyriaeth berthnasol fyddai ystyried yn benodol pa mor ddymunol fyddai cadw'r ased, ei leoliad neu unrhyw nodweddion o ddiddordeb pensaemiol neu hanesyddol sydd ganddo. Lle bo modd, dylid cadw asedau dynodedig a safleoedd o'r un pwysigrwydd ar y safle ei hun mewn lleoliad priodol.

Ni ddylid cymryd yn ganiataol bod y ffaith nad yw asedau hanesyddol wedi'u dynodi yn awgrymu bod yr asedau hynny'n rhai llai arwyddocaol. O ystyried anawsterau logistaidd gweithio o dan y dŵr a'r ffaith ei fod yn drwm ar adnoddau, nid yw arwyddocâd llawer o asedau hanesyddol morol wedi ei bennu eto. Serch hynny, dylid ystyried pob ased o'r fath, a'i leoliad, wrth wneud penderfyniadau.⁷⁶ Weithiau bydd angen cynnal ymchwiliadau i asedau na wyddid amdanynt er mwyn dod i wybod mwy amdanynt. Bydd hyn yn golygu y bydd modd meithrin gwell dealltwriaeth o'u pwysigrwydd a sut i sicrhau eu bod yn cael eu hystyried wrth wneud penderfyniadau.

Yn yr un modd â datblygiadau ar y tir, mae rheolaeth gynllunio hefyd ar ddatblygiadau yn yr amgylchedd morol sy'n ymestyn uwchben y marc distyll, ac mae'n bosibl y bydd angen caniatâd cynllunio ar eu cyfer. Pan fo cynigion datblygu ar y môr yn effeithio ar asedau hanesyddol ar y tir, rhaid ystyried yr asedau hynny wrth fynd ati i wneud penderfyniadau. Mae rhagor o ganllawiau i'w gweld yn *Polisi Cynllunio Cymru a Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol*⁷⁷ ar ystyried cynigion a fydd yn effeithio ar asedau hanesyddol o ran defnyddio tir.

Cyfrifoldeb yr awdurdodau cyhoeddus yw gofyn am gyngor yn ôl yr angen, a gofyn am ragor o wybodaeth os oes angen. Os caiff trwydded forol ei rhoi, mae'n bosibl y bydd amodau yn cael ei rhoi ami fel bod arwyddocâd yr ased(au) hanesyddol yn cael ei gynnal cyn belled ag y bo modd.

Bydd Cyfoeth Naturiol Cymru yn ymgynghori ag ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru ynglŷn â safleoedd archaeolegol yn y parth rhynglanwol, gyda Chomisiwn Brenhinol Henebion Cymru ynglŷn â safleoedd tanddwr a chyda Cadw ynglŷn â safleoedd gwarchoddedig. Byddai Cadw, wrth iddo roi cyngor, o blaid cadw safleoedd o'r fath, neu safleoedd o'r un pwysigrwydd, yn eu lle o fewn lleoliad priodol. Os bydd cynigion yn cynnwys gwaith ar safle cofrestredig neu warchoddedig, bydd angen y cydsyniad perthnasol oddi wrth Cadw hefyd. Bydd Cyfoeth Naturiol Cymru yn ymgynghori ag awdurdodau cynllunio lleol ar adeiladau rhestredig. Bydd angen cydsyniad adeilad rhestredig oddi wrth yr awdurdod cynllunio lleol hefyd os bydd cynigion yn cynnwys gwaith ar adeilad rhestredig.

I gael rhagor o esboniad am bwysigrwydd yr amgylchedd hanesyddol ac am yr arferion gorau y mae'n debygol y bydd gofyn i ddatblygwr eu mabwysiadu o ran mesurau lliniaru priodol, mae Cadw yn argymhell cyfeirio at *Marine Aggregate Dredging and the Historic Environment: guidance note, Historic Environment Guidance for the Offshore Renewable Energy Sector, Marine Aggregate Industry Protocol for the Reporting of Finds of Archaeological Interest* a *Code of Practice for Seabed Developers* y Cyd-bwyllgor Polisi Archaeoleg Forol.⁷⁸

Y peth gorau i'w wneud byddai gofyn i Cadw ac awdurdodau cyhoeddus perthnasol eraill am gyngor cyn mynd ati i wneud cais, gan wneud hynny ymhell cyn i chi lunio cynigion a allai gael unrhyw effaith ar asedau hanesyddol, pa un a ydynt yn ddynodedig ai peidio.

3.5 Asesiad o'r Effaith ar Dreftadaeth ⇨

Diben diogelu yw rheoli newid, nid ei atal. Mae hynny'n golygu ei bod yn hanfodol deall goblygiadau unrhyw newid arfaethedig — gan ddechrau pan fo'r ymgeisydd yn penderfynu beth i'w wneud a sut i'w wneud, tan y bydd y sawl sy'n gwneud y penderfyniad yn penderfynu a ddylid rhoi cydsyniad ai peidio.

Deall arwyddocâd ein hamgylchedd hanesyddol morol yw'r sail ar gyfer gwneud penderfyniadau cadarn. Trwy nodi'r hyn sy'n gwneud yr amgylchedd hanesyddol morol yn arbennig ac yn unigryw, mae'n haws gweithio allan beth fyddai effeithiau unrhyw newid arfaethedig ac addasu'ch cynigion i ddod o hyd i'r ffordd orau o ddiwallu'ch anghenion chi a rhai'r amgylchedd hanesyddol morol. Mae asesu'r effaith ar dreftadaeth yn broses strwythuredig y bwriedir iddi eich helpu i wneud hynny. Gellir ei defnyddio hefyd i lunio datganiad ffurfiol am yr effaith ar dreftadaeth, sy'n ofynnol ar gyfer rhai ceisiadau am ganiatâd, gan gynnwys caniatâd adeilad rhestredig a rhai mathau o ganiatâd ar gyfer henebion cofrestredig.

Efallai y bydd Cyfoeth Naturiol Cymru ac awdurdodau cyhoeddus eraill yn gofyn i chi gyflwyno canlyniadau asesiad o'r effaith ar dreftadaeth gyda'ch cais am drwydded forol neu fathau eraill o ganiatâd, yn enwedig ar gyfer prosiectau ar raddfa fawr neu pan fo cryn bosibilrwydd y bydd y cais yn effeithio ar asedau hanesyddol. Ar gyfer prosiectau y mae angen Asesiad o'r Effaith Amgylcheddol ar eu cyfer, bydd yr wybodaeth hon yn rhan o'r Datganiad Amgylcheddol.

Bydd angen i'ch asesiad o'r effaith ar dreftadaeth ddangos sut y mae effeithiau posibl ar asedau hanesyddol a'u lleoliadau wedi cael eu hystyried yn gynnar yn y broses a pha gamau yr ydych yn bwriadu eu cymryd i osgoi, lleihau neu liniaru effeithiau andwyol. Os na ellir mynd i'r afael yn briodol ag effeithiau andwyol sylweddol, dylai'ch cynigion gyflwyno cyfiawnhad clir a phendant dros fwrw ymlaen â nhw. Anogir datblygwyr i fanteisio ar gyfleoedd i wella'r amgylchedd hanesyddol morol. Bydd hyn yn rhoi'r wybodaeth sydd ei hangen ar awdurdodau cyhoeddus iddynt fedru deall y rhesymau am eich cynnig ac i bwysu a mesur y risgiau a'r manteision.

Yn eich asesiad o'r effaith ar dreftadaeth, dylech ystyried digon o wybodaeth i ganiatáu i arwyddocâd yr ased neu'r asedau, ac effaith y newid, gael eu deall. Dylai fod yn gymesur ag arwyddocâd yr ased(au) hanesyddol ac â maint a graddfa'r datblygiad.

Dylai'r awdurdod cyhoeddus perthnasol allu eich cyngori ar gwmpas eich asesiad o'r effaith ar dreftadaeth. Awgrymir y dylai datblygwyr gael cyngor arbenigwyr cymwysedig a chymwys yn ystod pob cam.

Dylech ddechrau eich asesiad o'r effaith ar dreftadaeth cyn i chi ddechrau cynllunio cynigion a allai achosi newidiadau i'r amgylchedd hanesyddol morol. Bydd y broses asesu yn eich helpu i ddatblygu eich cynigion a nodi dulliau priodol a fydd yn rheoli buddiannau'r amgylchedd hanesyddol yn llwyddiannus.

Dyma gamau sylfaenol asesu'r effaith ar dreftadaeth, beth bynnag y bo maint a chwmpas y prosiect:

1. esbonio eich amcan — yr hyn yr ydych yn dymuno ei gyflawni a pham y mae'n ddymunol neu'n angenrheidiol;
2. deall arwyddocâd asedau hanesyddol morol — pa asedau y gwyddys amdanynt eisoes, pa asedau eraill a allai fod yno a beth sy'n bwysig yn eu cylch?
3. nodi eich dewisiadau — ar ôl i chi ddeall arwyddocâd yr asedau hanesyddol, dylech allu nodi'r ffordd orau o gyflawni'ch amcan a pharchu eu harwyddocâd;
4. asesu effaith eich gwaith arfaethedig ar arwyddocâd yr asedau hanesyddol — beth fyddai'n digwydd pe byddai'r gwaith yn mynd rhagddo?
5. cyflwyno'r rhesymeg sy'n sail i'r dewis a ffefrir gennych, yng ngoleuni'r broses asesu — beth ellir ei wneud i gynnal neu wella'r amgylchedd hanesyddol morol? Beth ellir ei wneud i osgoi, lleihau neu liniaru effeithiau negyddol? Gall hyn gynnwys ymchwiliadau archaeolegol cyn dechrau'r gwaith, peidio â chynnwys ardaloedd penodol yn y gwaith datblygu a monitro effeithiau eilaidd ar ôl cwblhau'r datblygiad.

Pan fyddwch yn glir am gamau 1 a 2, gellir ailadrodd camau 3, 4 a 5 tan i chi ddod o hyd i'r cynnig gorau sy'n bodloni'ch amcan ac sydd o'r budd mwyaf posibl i'r amgylchedd hanesyddol morol.

3.5.1 Esbonio eich Amcan $\neg$

Mae'n bwysig bod yn glir o'r dechrau un am yr hyn yr ydych yn dymuno ei gyflawni cyn meddwl am sut i wneud hynny. Bydd angen i chi fod yn glir am ddiben unrhyw newid arfaethedig er mwyn ichi fedru dod o hyd i'r ffordd fwyaf priodol o fodloni eich amcan. Gallai hyn olygu ystyried ffyrdd gwahanol o fodloni eich amcan.

3.5.2 Deall Arwyddocâd Asedau Hanesyddol Morol $\neg$

Yn ystod y cam hwn, eir ati i nodi pa asedau hanesyddol y gallai'r gwaith arfaethedig effeithio arnynt, ac i nodi eu harwyddocâd. Dylai gynnwys asesiad o leoliad yr asedau a sut mae hynny'n cyfrannu at eu harwyddocâd.

Bydd lefel y manylder sydd ei angen yn ystod y cam hwn yn amrywio yn ôl cymhlethdod yr elfennau o'r amgylchedd hanesyddol yr effeithir arnynt, ac yn ôl graddfa ac effaith y datblygiad arfaethedig.

Mae'r cam cyntaf yn debygol o fod yn broses wrth ddesg, pan gaiff yr holl ffynonellau gwybodaeth sydd ar gael eisoes eu tynnu at ei gilydd. Bydd hyn yn rhoi dealltwriaeth sylfaenol o'r amgylchedd hanesyddol a gallai hefyd ddangos ardaloedd â photensial archaeolegol. Mewn rhai datblygiadau syml iawn, gallai hyn fod yn ddigon i benderfynu ar effeithiau tebygol eich gweithgareddau. Fodd bynnag, gan amlaf, bydd angen casglu rhagor o ddata, gan fanteisio ar ddatblygiadau diweddar mewn technoleg arolygu tanddwr. Defnyddir dulliau synhwyro o bell fel rheol i geisio cael delwedd o wely'r môr ac o arteffactau, drylliadau ac anomaleddau arno. Gweler adran 1.2.2 a Phorth Cynllunio Morol Cymru⁷⁹ ar gyfer ffynonellau gwybodaeth.

Ar gyfer prosiectau y mae angen Asesiad o'r Effaith Amgylcheddol ar eu cyfer, bydd yr wybodaeth honno'n rhan o'r Datganiad Amgylcheddol.⁸⁰ Mae'n bwysig gwneud yn siŵr bod y cam 'deall' hwn yn rhan o'r gwaith cynllunio ar gyfer y prosiect o'r cychwyn cyntaf. Bydd gweithiwr proffesiynol sy'n arbenigo ar yr amgylchedd hanesyddol yn gallu cynnig cyngor ar ansawdd yr wybodaeth sydd ei hangen ac arbed costau trwy sicrhau bod yr wybodaeth honno'n cael ei chrynhai tra bo data eraill yn cael eu casglu (er enghraifft, ar gyfer ymchwiliadau geotechnegol a samplau tyllau turio).

Ar ôl i'r wybodaeth gael ei chasglu, bydd angen ei hasesu a'i dehongli. Mae'n rhaid i'r sawl sy'n gwneud y gwaith dehongli hwn (gweithiwr proffesiynol ym maes yr amgylchedd hanesyddol fel rheol) fod yn ffyddiog bod y data'n ddigonol i ganiatáu dealltwriaeth o'r asedau hanesyddol y bydd y gwaith arfaethedig yn effeithio arnynt fel y bo modd ateb y cwestiynau a ganlyn:

- Beth yw'r asedau?
- Beth yw eu gwerthoedd treftadaeth?
- Beth yw eu harwyddocâd?

Dylid ystyried lleoliad yr asedau, a'r cyfraniad y mae hwnnw'n ei wneud, yn ystod yr asesiad hwn hefyd.

Arwyddocâd

Mae paratoi datganiad o arwyddocâd yn ffordd ddefnyddiol o grynhoi eich dealltwriaeth a'i hesbonio i eraill. Bydd canolbwyntio ar werthoedd treftadaeth yr asedau hanesyddol yn eich helpu i ddadansoddi eu harwyddocâd. Dylai'r datganiad o arwyddocâd gynnwys disgrifiad cryno o'r asedau hanesyddol a chrynodeb o'u gwerthoedd treftadaeth:

- Gwerth y dystiolaeth: y graddau y mae'r dystiolaeth ffisegol yn dangos sut a phryd y gwnaed yr ased hanesyddol, sut y cafodd ei ddefnyddio a sut y mae wedi newid dros amser. Efallai y bydd elfennau wedi eu claddu neu eu cuddio yn gysylltiedig â'r ased hanesyddol a allai fod yn ffynhonnell bwysig o dystiolaeth hefyd.

- Gwerth hanesyddol: efallai y bydd yr ased hanesyddol yn dangos agwedd benodol ar fywyd yn y gorffennol neu efallai y bydd yn gysylltiedig ag unigolyn, digwyddiad neu symudiad penodol; efallai y bydd tystiolaeth ffisegol o'r cysylltiadau hyn y gallai fod yn bwysig ei chadw.
- Gwerth esthetig: dyluniad, adeiladwaith a chreffftwaith yr ased hanesyddol. Gall hyn gynnwys y lleoliad a golygon at yr ased hanesyddol ac ohono, a allai fod wedi newid dros amser.⁸¹
- Gwerth cymunedol: efallai y bydd gan yr ased hanesyddol arwyddocâd arbennig oherwydd ei werth coffaol, symbolaidd neu ysbrydol, neu oherwydd y rhan y mae wedi'i chwarae mewn bywyd diwylliannol neu gyhoeddus.

Gallwch ddarganfod mwy am werthoedd treftadaeth yn *Egwyddorion Cadwraeth*⁸² Cadw.

Mae'r rhain yn cynnig fframwaith ar gyfer strwythuro'ch asesiad o arwyddocâd ased hanesyddol.

Cofiwch hefyd ei bod yn bosibl nad un safle fydd ased hanesyddol. Gall tirwedd danddwr, neu ran ohoni, fod yn ased hanesyddol, ac felly hefyd falurion gwasgaredig. Gall asedau gwmpasu amgylchedd y môr ac amgylchedd y tir a gall eu lleoliadau gynnwys elfennau nad ydynt yn rhai diriaethol.

Bydd asesiad o arwyddocâd yn cael ei lywio gan wybodaeth a dealltwriaeth archaeolegol gyfredol. Bydd unrhyw asedau dynodedig yn cael eu hystyried yn rhai sydd ag arwyddocâd uchel. Mae asedau dynodedig yn cynnwys:

- Safleoedd Treftadaeth y Byd
- llongdrylliadau gwarchodedig
- henebion cofrestredig
- adeiladau rhestredig
- ardaloedd cadwraeth
- parciau a gerddi hanesyddol cofrestredig
- tirweddau hanesyddol cofrestredig o ddiddordeb hanesyddol eithriadol neu arbennig.

Fodd bynnag, ni ddylid cymryd yn ganiataol bod y ffaith nad yw asedau hanesyddol wedi'u dynodi yn awgrymu nad ydynt o ddiddordeb arbennig. Ac ni ddylid tybio ychwaith fod asedau hanesyddol sydd heb eu dynodi yn llai arwyddocaol. O ystyried anawsterau logistaidd gweithio o dan y dŵr a'r ffaith ei fod yn drwm ar adnoddau, nid yw arwyddocâd llawer o asedau hanesyddol morol wedi ei bennu eto. Dylid ystyried pob ased o'r fath, a'i lleoliad, wrth wneud penderfyniadau.

Mae'n debygol y bydd yr asesiad o arwyddocâd yn nodi bylchau yn yr wybodaeth. Mewn rhai achosion, os yw'r rhain yn sylweddol, efallai y bydd angen comisiynu rhagor o waith. Mewn achosion eraill, yn enwedig pan ragwelir mai dim ond ychydig o effaith a gaiff y gwaith, efallai y bydd yn ddigon nodi a chydabod y bwlch a gwneud dim mwy na hynny.

Lleoliad

Nid yw safleoedd yn bodoli ar wahân; maent yn rhan o'r amgylchedd morol ehangach. Mae gan bob safle lleoliad; yr amgylchedd lle mae'n cael ei ddeall, ei brofi a'i werthfawrogi yw hwn, gan gynnwys y berthynas rhyngddo a'r hyn sydd o'i amgylch ar hyn o bryd ac yn y gorffennol. Nid yw ei faint yn sefydlog a gall newid wrth i'r ased hanesyddol a'r hyn sydd o'i amgylch esblygu. Gall elfennau o'r lleoliad wneud cyfraniad cadarnhaol, negyddol neu niwtral at arwyddocâd yr ased hanesyddol.

Nid yw'r lleoliad yn ased hanesyddol ynddo'i hun, er y gallai fod asedau hanesyddol eraill yn yr ardal lle mae'r lleoliad. Mae pwysigrwydd lleoliad yn yr hyn y mae'n ei gyfrannu at arwyddocâd ased hanesyddol.⁸³

Lleoliad

Rîff sy'n ymestyn allan i Fae Ceredigion tuag at Iwerddon yw Sarn Padrig. Ffurfiwyd y sarn gan ddyddodion rhewlifol a adawyd wrth i haenau iâ gilio ddiwedd yr oes iâ ddiwethaf. Mae'r ddaearreg unigryw hon i'w gweld hefyd mewn riffiau graeanog eraill sy'n rhedeg mwy neu lai'n gyfochrog o dan ddyfroedd Bae Ceredigion. Yn ôl y chwedl, y riffiau hyn yw'r morgloddiau a oedd yn amddiffyn tir Cantre'r Gwaelod, sydd wedi boddi o dan y dŵr erbyn hyn. Ond mae Sarn Padrig yn enwog am reswm arall: hyd yn oed 2 filltir (3.2 cilomedr) allan i'r môr, mae rhannau o'r rîff yn sychu yn ystod y llanw distyll sy'n golygu bod ganddo enw drwg am fod yn 'ddaliwr llongau' sydd wedi achosi llu o longdrylliadau.

Mae arolygon geoffisegol ar hyd y rîff wedi nodi oddeutu 250 o anomaleddau a allai fod yn ganlyniad i weithgarwch gan bobl, ac mae gweddillion llongdrylliadau sydd wedi'u dilysu i'w gweld mewn o leiaf 10 o fannau gwahanol. Er nad yw'r rîff ei hun yn safle archaeolegol, mae'n darparu'r lleoliad ar gyfer y llongdrylliadau sydd arno neu'n agos iddo. Y rîff yw'r rheswm pam y maent yno a dyna'r nodwedd gyffredin y mae'r grŵp hwn o safleoedd, nad ydynt yn perthyn dim i'w gilydd fel arall, yn ei rhannu. Wrth geisio deall y drylliadau unigol, mae angen i ni ystyried eu perthynas nid yn unig â'r rîff, ond hefyd â'i gilydd: mae pob un ohonynt yn rhan fach o stori fwy yn ogystal â bod yn safleoedd ynddynt eu hunain.

3.5.3 Nodi eich Dewisiadau ⇐

Ar ôl i chi ddeall arwyddocâd yr asedau hanesyddol, dylech allu nodi'r ffordd orau o fodloni'ch amcan a pharchu eu harwyddocâd.

Efallai y bydd angen i chi ailystyried eich cynigion ar ôl i chi asesu eu heffaith bosibl.

3.5.4 Asesu Effaith eich Cynigion ⇐

I asesu effaith y darpar ddatblygiad, mae angen i chi ateb y cwestiynau a ganlyn:

- Beth fydd yn digwydd i'r asedau hanesyddol os bydd y gwaith hwn yn cael ei wneud?
- Sut y bydd y gwaith yn effeithio ar eu gwerthoedd treftadaeth?
- Pa effaith fydd ar yr arwyddocâd?
- A fydd y berthynas â lleoliad yn cael ei newid?

- A fydd y newidiadau'n gadarnhaol, yn niwtral neu'n negyddol?
- A fyddant yn rhai byrdymor, hirdymor neu barhaol?

Gall effeithiau fod yn uniongyrchol neu'n anuniongyrchol. Mae effeithiau uniongyrchol yn aml yn newidiadau ffisegol i ased o ganlyniad i'r datblygiad. Gallant fod yn gadarnhaol, yn negyddol neu'n niwtral.

Er enghraifft, gallai rhan o longddrylliad gael ei symud neu ei chladdu yn ystod gwaith datblygu. Gallai ei symud arwain at effaith negyddol trwy golli neu ddifrodi'r drylliad; ar y llaw arall, gallai ei gladdu gael effaith gadarnhaol trwy wella ei gyflwr a'i sefydlogrwydd yn yr hirdymor.

Gall effeithiau anuniongyrchol hefyd fod yn gadarnhaol, yn negyddol neu'n niwtral. Er enghraifft, bydd gosod morglawdd newydd yn newid prosesau ffisegol lleol yn ffwrriadol, gan gynnwys llanw a thrai a hinsawdd tonnau. Bydd hyn yn newid cryfder a chyfeiriad tonnau a cherhyntau ac felly'n newid y ffordd y caiff gwaddodion eu cludo a'u dyddodi. Gallai hyn gael yr effaith o orchuddio neu ddadorchuddio asedau hanesyddol, a gallai rhai ohonynt fod y tu allan i'r ôl troed datblygu. Efallai y bydd angen gwaith i fodelu newidiadau i waddodion, llif y llanw neu batrymau tonnau er mwyn asesu effaith lawn y datblygiad arfaethedig.

Gall llongddrylliadau ar wely'r môr fod yn agored iawn i newidiadau i'w hamgylchedd, hyd yn oed os yw'r newidiadau hynny, i bob golwg, yn rhai bach. Mae llawer o longddrylliadau'n troi'n ecosystemau â chydbwysedd gweddol fregus; gall newid elfennau o'r rhain arwain at ganlyniadau nas rhagwelwyd.

Mae asesu effaith yn llwyddiannus yn dibynnu ar ddealltwriaeth drylwyr o arwyddocâd, yn seiliedig ar werthoedd treftadaeth ased hanesyddol. Ni fydd yr un pwys yn cael ei roi ar bob un o'r gwerthoedd hyn. Pan nodir bod gwerth penodol — er enghraifft, y gwerth tystiolaethol — yn gwneud cyfraniad penodol at ased, gall hyd yn oed newid cymharol fach i'r gwerth hwnnw arwain at newid sylweddol i arwyddocâd cyffredinol yr ased.

Gan ddibynnu ar natur y gwaith neu'r datblygiad arfaethedig, efallai y bydd effeithiau hefyd ar gymeriad yr ardal forol ehangach (gweler adran 2.4.1) neu ar y tirweddau cyfagos. Dylid asesu'r rhain hefyd.

3.5.5 Cyflwyno'r Dewis a Ffeirir gennych $\neg$

Bydd angen i chi gyflwyno'r rhesymeg sy'n sail i'r dewis a ffeirir gennych yng ngoleuni'r broses asesu. Yn unol â pholisi trawsbynciol SOC_05 yng Nghynllun Morol Cenedlaethol Cymru, bydd yn rhaid i chi ddangos sut y bydd eich gwaith arfaethedig yn cynnal neu'n gwella arwyddocâd unrhyw asedau hanesyddol, neu esbonio sut y bydd yn osgoi, yn lleihau neu'n lliniaru effeithiau negyddol y datblygiad ar yr amgylchedd hanesyddol morol.

Cadwraeth yn y fan a'r lle yw'r dewis a ffeirir bob amser, pan fo modd. I wneud hynny, mae angen ail-ddylunio rhannau o'r cynllun gwreiddiol weithiau fel nad oes unrhyw effeithiau uniongyrchol ar yr ased hanesyddol yn ystod gwaith adeiladu, gweithredu neu ddatgomiynu. Mae modd weithiau ddylunio cynlluniau fel bod asedau hanesyddol yn cael eu diogelu'n well gan y gwaith arfaethedig.

Sut i Osgoi Effeithiau Negyddol

Micro-leoli. Weithiau gall symud elfen o'r datblygiad rhyw fymryn liniaru effeithiau negyddol. Pan fo hyn yn bosibl heb effeithio ar yr amlen ddatblygu gyffredinol, fe'i gelwir yn micro-leoli. Er enghraifft, gallai hyn olygu bod modd gadael anomaledd geoffisegol a nodwyd yn y fan a'r lle yn hytrach na tharfu arno. Nid yw'r dull hwn yn cynnwys asesiad pellach o'r anomaledd ac nid yw'n ffordd o benderfynu a yw o arwyddocâd archaeolegol ai peidio.

Ardaloedd archaeolegol dan waharddiad. Ardaloedd y gwyddys eu bod, neu a allai fod, yn rhai sensitif yn archaeolegol yw'r rhain, sy'n cael eu marcio'n ffurfiol fel ardaloedd dan waharddiad yn ystod unrhyw waith adeiladu a wneir. Gan ddibynnu ar natur y gwaith, gall ardaloedd archaeolegol dan waharddiad fod ar waith yn ystod y cyfnodau adeiladu a/neu ddatgomisiynu yn unig. Dyma'r adeg pan fo'r safleoedd yn fwy agored i ddifrod damweiniol a allai gael ei achosi gan y gwaith ei hun neu gan symudiadau morgludiant ac angorfeydd. Fel arall, gellir cyflwyno ardaloedd archaeolegol dan waharddiad ar gyfer holl gyfnod y prosiect. Yn yr achosion hyn, mae'n rhaid iddynt gael eu diffinio'n swyddogol, rhaid i bob parti gytuno arnynt, a rhaid iddynt gael eu monitro i sicrhau eu bod yn effeithiol. Nid yw ardaloedd archaeolegol dan waharddiad o reidrwydd yn cyfrannu at gyfanswm yr wybodaeth archaeolegol, ond gallant fod yn ffordd gosteffeithiol o wneud yn siŵr bod safleoedd posibl yn cael eu diogelu.

Sut i Leihau Effeithiau Negyddol

Diogelu'n weithredol. Efallai y bydd angen ymyriadau mewn rhai safleoedd er mwyn cadw'r gwerthoedd treftadaeth a nodwyd. Y nod yw parhau i gadw'r safle yn ei le ond bydd yn rhaid teilwra atebion ar sail yr agweddau sy'n agored i niwed, ar sail arwyddocâd ac amodau amgylcheddol pob safle. Gallai gwaith gynnwys anodau aberthol i arafu cyrydiad metelau, neu ddefnyddio bagiau tywod i atal sgwrio pellach ar y safle, er enghraifft.

Bydd yn rhaid rhoi rhaglen fonitro ar waith hefyd i wirio bod y mesurau diogelu hyn yn gweithio. Mae hyn yn golygu bod angen dealltwriaeth glir o gyflwr sylfaenol y safle cyn i unrhyw waith cadwraeth ddechrau. Weithiau mae'n bosibl y bydd angen rhaglenni monitro dros sawl blwyddyn, a dylai datblygwyr fod yn barod i ddangos bod ganddynt brosesau i gyflawni hynny.

Sut i Liniaru Effeithiau Negyddol

Pan fo modd, dylai camau lliniaru sicrhau bod gwerthoedd treftadaeth yr ased(au) a nodwyd yn cael eu cynnal. Maent yn ymwneud â'r hyn sy'n digwydd ar y safle. Gan amlaf, mae lliniaru yn cynnwys rhaglen o waith archaeolegol, a allai gynnwys arolwg geoffisegol neu arolwg arall, recordio ffotograffig neu fideo, asesiadau gan ddefnyddio cerbydau a weithredir o bell (ROV) neu friff gwylio archaeolegol. Gallai dulliau lliniaru eraill gynnwys diogelu safle'n ffisegol, er enghraifft, trwy osod cawell dur dros y safle i atal mynediad heb awdurdod, neu gyflwyno trefn reoli benodol i atal difrod gan angorau neu bysgota, er enghraifft.

Ni ddylid cymysgu lliniaru â chynigion i wrthbwysu neu i wneud iawn sy'n digwydd oddi ar y safle. Er enghraifft, gallai gosod panel dehongli ar yr harbwr neu ddatblygu

ap ffôn symudol sydd ar gael i'r cyhoedd fod yn fodd i wneud iawn am gael gwared ar longdrylliad neu ei ddinistrio'n rhannol.

Dylid cyflwyno cynigion o'r fath i'r awdurdod sy'n gwneud penderfyniadau er mwyn iddo fedru pwysu a mesur manteision y cynllun, gan gynnwys y mesurau gwneud iawn, o'u cymharu ag effaith y datblygiad ar yr ased hanesyddol a'i leoliad.

Ymyrraeth archaeolegol. Efallai y bydd angen ymyrraeth archaeolegol er mwyn dysgu mwy am ased hanesyddol cyn i gynnig gael cydsyniad. Fel arall, os ystyrir, ar ôl pwysu a mesur yr holl ffactorau eraill, mai dinistrio yw'r unig ddewis, yna bydd arolygu, cloddio a chofnodi yn rhan o'r strategaeth liniaru. Dylid gwneud unrhyw gloddio archaeolegol yn unol â'r atodiad i Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 (gweler Atodiad 1)⁸⁴ a'r Cod Ymddygiad a'r safonau a hyrwyddir gan Sefydliad Siartredig yr Archaeolegwyr.⁸⁵ Ar ôl cwblhau adroddiadau, dylid eu hadneuo yng Nghofnod Henebion Cenedlaethol Cymru ac mewn cofnodion amgylchedd hanesyddol lleol, lle byddant fel rheol ar gael i'r cyhoedd.⁸⁶

Ceir gwybodaeth ddefnyddiol hefyd am ddatblygu a gweithredu prosiectau archaeolegol yn *Management of Research Projects in the Historic Environment: The MoRPHE Project Managers' Guide* Historic England.⁸⁷

Mae asesu effaith yn broses ailadroddol, sy'n seiliedig ar ddealltwriaeth drylwyr o'r asedau hanesyddol yr effeithir amynt. Po fwyaf yw arwyddocâd yr asedau hanesyddol (pa un a ydynt wedi cael eu cydnabod trwy ddynodiad ffurfiol ai peidio), a pho fwyaf yw canlyniadau posibl unrhyw newid, y mwyaf cynhwysfawr yw lefel yr asesu a'r lliniaru sydd ei hangen.

Mae canllawiau Cadw ar asesu'r effaith ar dreftadaeth yn esbonio mwy am y broses asesu'r effaith ar dreftadaeth.⁸⁸

Dyletswyddau a Chyfrifoldebau'r Datblygwr/Cynigiwr y Gweithgarwch, y Cynghorydd Archaeolegol i'r Datblygwr/i Gynigiwr y Gweithgarwch ac Awdurdod Cyhoeddus fel y Sawl sy'n Gwneud Penderfyniadau

Datblygwr/Cynigiwr y Gweithgarwch	Y Cynghorydd Archaeolegol i'r Datblygwr/i Gynigiwr y Gweithgarwch	Awdurdod Cyhoeddus fel y Sawl sy'n Gwneud Penderfyniadau
Ystyried yr amgylchedd hanesyddol yn gynnar yn y broses a gofyn am gyngor, gan gynnwys a oes angen unrhyw ganiatâd ai peidio.		Darparu canllawiau cyn-ymgeisio priodol, gan ofyn am gyngor gan arbenigwyr yn ôl yr angen (gweler Atodiad 4).
Cyflogi contractwr archaeolegol yn ôl yr angen i gyfrannu at y gwaith o ddatblygu'r prosiect.	Rhoi cyngor diduedd a gwybodaeth yn unol â safonau proffesiynol.	Darparu canllawiau cyn-ymgeisio priodol, gan ofyn am gyngor gan arbenigwyr yn ôl yr angen.
Darparu data geoffisegol a geodechnegol morol i'w contractwr archaeolegol er mwyn caniatáu iddo gynnal yr asesiadau amgylcheddol angenrheidiol.		Sicrhau bod manylebau ar gyfer casglu data geodechnegol a geoffisegol at ddibenion peirianegol yn cynnwys casglu data at ddibenion archaeolegol.
	Gwneud gwaith archaeolegol angenrheidiol a chymesur yn unol â safonau proffesiynol, a darparu adroddiad(au) priodol i'r cleient.	
Sicrhau bod canlyniadau gwaith archaeolegol yn cael eu cynnwys wrth ddylunio'r prosiect a bod camau lliniaru yn cael eu dylunio yn ôl yr angen.	Cynghori'r cleient yn ôl yr angen ar y broses o lunio cynlluniau/ceisiadau am drwyddedau.	

Datblygwr/Cynigiwr y Gweithgarwch	Y Cyngorydd Archaeolegol i'r Datblygwr/i Gynigiwr y Gweithgarwch	Awdurdod Cyhoeddus fel y Sawl sy'n Gwneud Penderfyniadau
Cyflwyno'r holl ddogfennau perthnasol ar gyfer ceisiadau am drwyddedau.		Sicrhau bod dogfennau yn ddigonol ac yn addas i'w diben; a bod digon o wybodaeth yn cael ei darparu i ganiatáu proses gytbwys o wneud penderfyniadau, gan ymgynghori ag arbenigwyr yn ôl yr angen.
		Cydbwyso'r amgylchedd hanesyddol â'r holl ystyriaethau perthnasol eraill a gwneud penderfyniad, gan bennu amodau fel sy'n briodol.
Cydymffurfio â'r holl amodau.	Rhoi cyngor ar adroddiadau monitro a bodloni amodau archaeolegol eraill.	Derbyn ac adolygu adroddiadau monitro yn ôl y gofyn.
	Sicrhau bod yr holl waith archifo yn cael ei gwblhau yn unol â safonau priodol.	Cadarnhau amodau yn ôl y gofyn.
Bwrw golwg dros holl ddogfennau'r prosiect a sicrhau bod unrhyw wersi a ddysgir ohono yn cael eu defnyddio mewn achosion yn y dyfodol.		

Atodiadau ↗

Atodiad I ↗

Atodiad i Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001⁸⁹

Rheolau'n ymwneud â gweithgareddau ar dreftadaeth ddiwylliannol danddwr.

I Egwyddorion cyffredinol

Rheol 1: Dylid ystyried mai diogelu treftadaeth ddiwylliannol danddwr trwy gadwraeth yn y fan a'r lle yw'r dewis cyntaf. Yn unol â hynny, dylai gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr gael eu hawdurdodi mewn modd sy'n gyson â diogelu'r dreftadaeth honno, ac yn amodol ar y gofyniad hwnnw, gellir eu hawdurdodi er mwyn gwneud cyfraniad sylweddol at ddiogelu neu at wybodaeth neu at wella treftadaeth ddiwylliannol danddwr.

Rheol 2: Mae manteisio'n fasnachol ar dreftadaeth ddiwylliannol danddwr at ddibenion masnach neu hapfasnach, neu ei gwasgaru fel na ellir ei hadfer, yn sylfaenol anghydnaws â diogelu treftadaeth ddiwylliannol danddwr a'i rheoli'n briodol. Ni ddylai treftadaeth ddiwylliannol danddwr gael ei masnachu, ei gwerthu, ei phrynu na'i chyfnwid fel nwyddau masnachol.

Ni ellir dehongli bod y rheol hon yn atal y canlynol:

- a. darparu gwasanaethau archaeolegol proffesiynol neu wasanaethau angenrheidiol sy'n gysylltiedig â hynny y mae eu natur a'u diben yn cydymffurfio'n llawn â'r Confensiwn hwn ac sy'n amodol ar awdurdodiad yr awdurdodau cymwys;
- b. wrth adneuo treftadaeth ddiwylliannol danddwr, a gafodd ei hadennill yn ystod prosiect ymchwil gan gydymffurfio â'r confensiwn hwn, cyn belled nad yw'r adneuo hwnnw'n amharu ar ddiddordeb nac integriti gwyddonol neu ddiwylliannol y deunydd a gafodd ei adennill, nac yn arwain at ei wasgaru fel na ellir ei adfer; bod hynny'n cael ei wneud mewn ffordd sy'n cyd-fynd â Rheolau 33 a 34; ac yn ddarostyngedig i awdurdodiad yr awdurdodau cymwys.

Rheol 3: Ni ddylai gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr effeithio'n andwyol ar y dreftadaeth ddiwylliannol danddwr yn fwy nag sydd ei angen ar gyfer amcanion y prosiect.

Rheol 4: Mae'n rhaid i weithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr ddefnyddio technegau a dulliau arolygu nad ydynt yn ddinistriol yn hytrach na bod gwrthrychau'n cael eu hadennill. Os bydd angen cloddio neu adfer at ddibenion astudiaethau gwyddonol neu er mwyn diogelu'r dreftadaeth ddiwylliannol danddwr yn y pen draw, rhaid i'r dulliau a'r technegau a ddefnyddir fod mor anninistriol â phosibl a chyfrannu at ddiogelu'r gweddillion.

Rheol 5: Mae'n rhaid i weithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr osgoi tarfu'n ddiangen ar weddillion dynol neu safleoedd sy'n cael eu dwysbarchu.

Rheol 6: Mae'n rhaid i weithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr gael eu rheoleiddio'n llym i sicrhau bod gwybodaeth ddiwylliannol, hanesyddol ac archaeolegol yn cael ei chofnodi'n briodol.

Rheol 7: Dylid hyrwyddo mynediad i'r cyhoedd at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr yn y fan a'r lle, ac eithrio pan fo mynediad o'r fath yn anghydnaws â diogelu a rheoli.

Rheol 8: Dylid annog cydweithrediad rhyngwladol wrth ymgymryd â gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr er mwyn hyrwyddo cyfnewid neu ddefnydd effeithiol o archaeolegwyr a gweithwyr proffesiynol perthnasol eraill.

II Dylunio prosiect

Rheol 9: Cyn unrhyw weithgarwch a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr, rhaid datblygu dyluniad prosiect ar gyfer y gweithgarwch a'i gyflwyno i'w awdurdodi gan yr awdurdodau cymwys ac er mwyn i gymheiriaid gynnal adolygiad priodol ohono.

Rheol 10: Rhaid i ddyluniad y prosiect gynnwys:

- a. gwerthusiad o astudiaethau blaenorol neu ragarweiniol
- b. datganiad ac amcanion y prosiect
- c. y fethodoleg y bwriedir ei defnyddio a'r technegau a gaiff eu defnyddio
- ch. y cyllid a ragwelir
- d. amserlen ddisgwyliedig ar gyfer cwblhau'r prosiect
- dd. cyfansoddiad y tîm a chymwysterau, cyfrifoldebau a phrofiad pob aelod o'r tîm
- e. cynlluniau ar gyfer dadansoddi ar ôl gwaith maes a gweithgareddau eraill
- f. rhaglen gadwraeth ar gyfer arteffactau a'r safle mewn cydweithrediad agos â'r awdurdodau cymwys
- ff. polisi rheoli a chynnal a chadw'r safle ar gyfer holl gyfnod y prosiect
- g. rhaglen ddogfennau
- ng. polisi diogelwch
- h. polisi amgylcheddol
- i. trefniadau ar gyfer cydweithredu ag amgueddfeydd a sefydliadau eraill, yn enwedig sefydliadau gwyddonol
- l. paratoi adroddiadau
- ll. adneuo archifau, gan gynnwys treftadaeth ddiwylliannol danddwr a symudwyd, a
- m. rhaglen gyhoeddi.

Rheol 11: Rhaid ymgymryd â gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr yn unol â'r dyluniad prosiect a gymeradwywyd gan yr awdurdodau cymwys.

Rheol 12: Pan fydd darganfyddiadau annisgwyl yn cael eu gwneud neu pan fo amgylchiadau'n newid, dylai dyluniad y prosiect gael ei adolygu a'i ddiwygio gyda chymeradwyaeth yr awdurdodau cymwys.

Rheol 13: Mewn achosion pan fo brys neu pan ddarganfyddir rhywbeth ar hap, ceir awdurdodi gweithgareddau a gyfeirir at y dreftadaeth ddiwylliannol danddwr, gan gynnwys mesurau neu weithgareddau cadwraeth am gyfnod byr, yn enwedig sefydlogi safle, os nad oes dyluniad prosiect ar gael, a hynny er mwyn diogelu'r dreftadaeth ddiwylliannol danddwr.

III Gwaith rhagarweiniol

Rheol 14: Dylai'r gwaith rhagarweiniol y cyfeirir ato yn Rheol 10 (a) gynnwys asesiad sy'n gwerthuso arwyddocâd y dreftadaeth ddiwylliannol danddwr a'r amgylchedd naturiol o'i chwmpas, a pha mor agored ydyw i ddifrod gan y prosiect arfaethedig, a'r potensial i gael data a fyddai'n bodloni amcanion y prosiect.

Rheol 15: Rhaid i'r asesiad hefyd gynnwys astudiaethau cefndirol o'r dystiolaeth hanesyddol ac archaeolegol sydd ar gael, nodweddion archaeolegol ac amgylcheddol y safle, a chanlyniadau unrhyw ymyriad posibl i sefydlogrwydd hirdymor y dreftadaeth ddiwylliannol danddwr yr effeithir arni gan y gweithgareddau.

IV Amcan, methodoleg a thechnegau'r prosiect

Rheol 16: Dylai'r fethodoleg gydymffurfio ag amcanion y prosiect, a dylai'r technegau a ddefnyddir fod mor anymwrthiol â phosibl.

V Cyllid

Rheol 17: Ac eithrio mewn achosion brys i ddiogelu treftadaeth ddiwylliannol danddwr, dylid sicrhau sylfaen cyllid ddigonol cyn unrhyw weithgarwch, sy'n ddigon i gwblhau pob cam o'r prosiect, gan gynnwys cadwraeth, dogfennau a churadu arteffactau a gaiff eu hadennill, a pharatoi a dosbarthu adroddiadau.

Rheol 18: Dylai dyluniad y prosiect ddangos bod modd ariannu'r prosiect tan iddo gael ei gwblhau, trwy sicrhau bond, er enghraifft.

Rheol 19: Dylai dyluniad y prosiect gynnwys cynllun wrth gefn a fydd yn sicrhau bod treftadaeth ddiwylliannol danddwr a dogfennau ategol yn cael eu diogelu os derfir mewn unrhyw ffordd ar y cyllid a ragwelir.

VI Hyd y prosiect — amserlen

Rheol 20: Dylid datblygu amserlen briodol i sicrhau, cyn unrhyw weithgarwch a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr, fod holl gamau dyluniad y prosiect yn cael eu cwblhau, gan gynnwys cadwraeth, dogfennau a churadu treftadaeth ddiwylliannol danddwr a gaiff ei hadennill, yn ogystal â pharatoi a dosbarthu adroddiadau.

Rheol 21: Dylai dyluniad y prosiect gynnwys cynllun wrth gefn a fydd yn sicrhau bod treftadaeth ddiwylliannol danddwr a dogfennau ategol yn cael eu diogelu os amherir ar y prosiect neu os bydd yn dod i ben.

VII Cymhwysedd a chymwysterau

Rheol 22: Ni ddylid ond ymgymryd â gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr o dan gyfarwyddyd a rheolaeth, ac ym mhresenoldeb rheolaidd, archaeolegydd tanddwr cymhwysedig â chymhwysedd gwyddonol sy'n briodol i'r prosiect.

Rheol 23: Dylai pob unigolyn yn nhîm y prosiect fod yn gymhwysedig a bod wedi dangos cymhwysedd sy'n briodol i'w swyddogaethau yn y prosiect.

VIII Cadwraeth a rheoli'r safle

Rheol 24: Dylai'r rhaglen gadwraeth ddarparu ar gyfer trin gweddillion archaeolegol yn ystod y gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr, wrth eu cludo ac yn y tymor hir. Dylid ymgymryd â chadwraeth yn unol â'r safonau proffesiynol cyfredol.

Rheol 25: Dylai'r rhaglen rheoli'r safle ddarparu ar gyfer cadw a rheoli treftadaeth ddiwylliannol danddwr yn y fan a'r lle, yn ystod y gwaith maes a phan fydd yn dod i ben. Dylai'r rhaglen gynnwys gwybodaeth i'r cyhoedd, darpariaeth resymol ar gyfer sefydlogi'r safle, monitro a diogelu rhag ymyrraeth.

IX Dogfennau

Rheol 26: Dylai'r rhaglen ddogfennu gyflwyno dogfennau trylwyr gan gynnwys adroddiad ar gynnydd gweithgareddau a gyfeirir at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr, yn unol â'r safonau proffesiynol cyfredol sy'n gysylltiedig â dogfennau archaeolegol.

Rheol 27: Dylai'r dogfennau gynnwys, o leiaf, gofnod cynhwysfawr o'r safle, gan gynnwys tarddiad treftadaeth ddiwylliannol danddwr a symudwyd neu a gymerwyd o'r safle yn ystod y gweithgareddau a gyfeiriwyd at dreftadaeth ddiwylliannol danddwr, nodiadau maes, cynlluniau, lluniadau, llindoriadau, a ffotograffau neu gofnodion mewn cyfryngau eraill.

X Diogelwch

Rheol 28: Dylid paratoi polisi diogelwch sy'n ddigon i sicrhau diogelwch ac iechyd tîm y prosiect a thrydydd partion ac sy'n cydymffurfio ag unrhyw ofynion statudol a phroffesiynol perthnasol.

XI Amgylchedd

Rheol 29: Dylid paratoi polisi amgylcheddol sy'n ddigon i sicrhau nad amherir yn ormodol ar wely'r môr a bywyd morol.

XII Adrodd

Rheol 30: Dylid sicrhau bod adroddiadau interim a therfynol ar gael yn unol â'r amserlen a nodir yn nyluniad y prosiect, a'u hadneuo mewn cofnodion cyhoeddus perthnasol.

Rheol 31: Dylai adroddiadau gynnwys:

- a. disgrifiad o'r amcanion
- b. disgrifiad o'r dulliau a'r technegau a ddefnyddiwyd
- c. disgrifiad o'r canlyniadau a gyflawnwyd
- ch. dogfennau graffig a ffotograffig sylfaenol am holl gamau'r gweithgarwch
- d. argymhellion yn ymwneud â diogelu a churadu'r safle ac unrhyw dreftadaeth ddiwylliannol danddwr a symudwyd, a
- dd. argymhellion ar gyfer gweithgareddau yn y dyfodol.

XIII Curadu archifau'r prosiect

Rheol 32: Dylid cytuno ar drefniadau ar gyfer curadu archifau'r prosiect cyn i unrhyw weithgarwch ddechrau, a dylent gael eu nodi yn nyluniad y prosiect.

Rheol 33: Cyn belled â phosibl, dylid cadw archifau'r prosiect, gan gynnwys unrhyw dreftadaeth ddiwylliannol danddwr a symudwyd a chopi o'r holl ddogfennau ategol, gyda'i gilydd ac yn gyfan fel casgliad mewn modd sydd ar gael ar gyfer mynediad proffesiynol a chyhoeddus yn ogystal ag ar gyfer

curadu archifau. Dylid gwneud hynny mor gyflym â phosibl a pha un bynnag, dim mwy na deng mlynedd ar ôl cwblhau'r prosiect, i'r graddau bod hynny'n cyd-fynd â gwarchod y dreftadaeth ddiwylliannol danddwr.

Rheol 34: Dylai archifau'r prosiect gael eu rheoli yn unol â safonau proffesiynol rhyngwladol, a dylent gael eu hawdurdodi gan yr awdurdodau cymwys.

XIV Rhannu gwybodaeth

Rheol 35: Dylai prosiectau ddarparu ar gyfer addysgu'r cyhoedd a chyflwyno canlyniadau'r prosiect mewn ffordd boblogaidd pan fo hynny'n briodol.

Rheol 36: Dylai synthesis terfynol prosiect:

- a. cael ei wneud yn gyhoeddus cyn gynted â phosibl, gan roi ystyriaeth i gymhlethdod y prosiect a natur gyfrinachol neu sensitif yr wybodaeth, a
- b. cael ei adneuo mewn cofnodion cyhoeddus perthnasol.

Mae'r uchod yn gyfieithiad o destun y confensiwn a fabwysiadwyd yn briodol gan Gynhadledd Gyffredinol Sefydliad Addysgol, Gwyddonol a Diwylliannol y Cenhedloedd Unedig yn ystod ei hunfed sesiwn ar ddeg ar hugain, a gynhaliwyd ym Mharis ac y datganwyd ei bod wedi ei chau ar drydydd diwrnod mis Tachwedd 2001.

<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/official-text/>

Atodiad 2⁹⁰ ⇐

Cynllunio Prosiect ar gyfer Deifwyr ac Archaeolegwyr

Bydd angen lefelau gwahanol o gynllunio wrth wneud cais am fathau gwahanol o fynediad trwyddedig. Sylwer y bydd gofyn cyflwyno dyluniad llawn y prosiect i ategu'r ffurflen gais os bydd unrhyw waith yn tarfu ar wely'r môr neu'n cynnwys adennill arteffactau.

Perchnogaeth Safle, Lleoliad a Chyfrifoldeb Gweinyddol

Er y gwyddys pwy yw perchennog rhai llongddrylliadau hanesyddol, nid yw hynny'n wir ym mhob achos. Fodd bynnag, fel rheol, buddiolwyr ystad pob unigolyn fydd â'r hawliau i eiddo personol y bobl ar y llong. Efallai y bydd gan gargoau hefyd berchnogion gwahanol y gellir eu hadnabod. O dan Ddeddf Llongau Masnach 1995, caiff perchnogaeth ei breinio i'r Goron fel rheol os na ellir dod o hyd i'r perchnogion gwreiddiol.

Mae'n bwysig cydnabod yng Nghymru fod gan wely'r môr lle mae llongddrylliad yn gorwedd berchennog a'i fod yn cael ei weinyddu; Ystad y Goron fyddai'r gweinyddwr fel rheol, ond efallai mai'r Ymddiriedolaeth Genedlaethol neu gorff arall sy'n berchen ar dir fydd hwn. Y rheol gyffredinol yw bod Ystad y Goron yn annog defnydd cyfreithlon o'r blaendraeth ac mae'n debyg y byddai hyn yn ymestyn i wely'r môr. Bydd gofyn cael cydsyniad Ystad y Goron, yn ogystal â chydsyniad cyrff rheoleiddio eraill, os bydd unrhyw ymchwiliadau'n rhai ymwthiol neu os bwriedir gosod offer ar wely'r môr.

Hefyd, efallai y bydd rhai safleoedd mewn ardaloedd lle mai gan awdurdod harbwr y mae'r cyfrifoldeb mordwyol a gweinyddol. Mae ardaloedd o'r fath wedi eu marcio'n glir ar siartiau mordwyo ac mae'n bosibl y bydd is-ddeddfau lleol mewn grym i sicrhau diogelwch mordwyol. Disgwylir i ddeiliaid trwyddedau gysylltu â pherchnogion ac awdurdodau priodol, pan fyddant yn hysbys.

Ymchwilio Ymwthiol ac Anymwthiol

Mae'n rhaid i'r holl weithgareddau yr ymgymerir â nhw ar safleoedd llongddrylliadau gydymffurfio â safonau ymchwilio archaeolegol cyffredin. Argymhellir hefyd fod prosiectau yn adlewyrchu ac yn cyd-fynd ag *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, a gyhoeddwyd gan Cadw, a hefyd â'r polisiau a'r canllawiau a gyhoeddwyd ganddo, yn ogystal â'r fframwaith statudol a pholisi ehangach, gan gynnwys Datganiad Polisi Morol y DU.

Gellir rhannu'r gwaith o ymchwilio i safleoedd archeolegol yn weithgareddau ymwthiol ac anymwthiol. Mae gweithgareddau anymwthiol yn cynnwys arolygon penodol a geoffisegol, darlunio, ffotograffiaeth, cymryd nodiadau neu dim ond ymweld â safle hyd yn oed. Gall ymchwiliadau ymwthiol amrywio o arolygon geodechnegol (tyllau turio), gwerthuso a chloddio, i ymyriadau eraill, fel adennill arteffactau a ddaeth i'r golwg ar y safle, turio a samplu.

Mae pob ymchwiliad ymwthiol yn ddinistriol i ryw raddau neu'i gilydd. Bob tro y bydd rhan o safle yn cael ei dymchwel trwy gloddio, ni fydd yr wybodaeth yn yr ardal honno yn goroesi ar ei ffurf wreiddiol. Gyda thechnegau archaeolegol da, bydd cofnod yn cael ei gadw o'r gwaddodion, y gwrthrychau ynddynt a'r berthynas rhwng y canfyddiadau a'r matrices y'u cedwir ynddo. Dim ond os yw'r cofnodion yn fanwl, yn drefnus ac yn cael eu storio mewn archif briodol lle gall eraill eu gweld yn y dyfodol y bydd y 'gadwraeth hon trwy gofnod' yn ddefnyddiol.

Os bydd safle'n cael ei ddinistrio gan gloddio, bydd wedi diflannu am byth. Nifer penodol o longddrylliadau hanesyddol sydd yn y môr ac felly mae'n bwysig ystyried a oes angen cloddio, neu a ddylai gwaith ymchwilio aros tan ryw adeg yn y dyfodol pan, yn anochel, y gallai technegau newydd ganiatáu ymchwiliad llawnach heb darfu ar y safle. Bydd y rhan fwyaf o safleoedd sydd wedi'u claddu yn para bron am byth os na therfir amynt.

Mae ymchwiliadau ymwthiol hefyd yn anoddach o ran cyllid, amser, ymrwymiad, arbenigedd, cadwraeth a chyhoeddi.

Oherwydd y cymhlethdod posibl a'r posibilrwydd y bydd tystiolaeth archaeolegol yn cael ei dinistrio, rhaid i geisiadau i wneud gwaith ymwthiol ar safleoedd llongddrylliad gwarchodedig gael eu hystyried yn ofalus dros ben cyn rhoi trwydded.

Dylid ystyried sut y bwriedir rhannu'r canlyniadau a'r data rhagarweiniol, pan fo hynny'n briodol. Mae rhai sefydliadau eisoes yn cyhoeddi adroddiadau asesu — ar-lein fel rheol — fel bod data defnyddiol neu arwyddocaol ar gael cyn iddynt gael eu dadansoddi.

Wrth ddechrau ar brosiect morol ar safle llongddrylliad gwarchodedig lle bwriedir adennill deunydd, dylid gofyn i'r perchnogion (pan fyddant yn hysbys) a'r rheini sy'n cymryd rhan yn y prosiect lofnodi hawliadiad sy'n cydnabod bod gofyn iddynt hysbysu'r Derbynnnydd Llongddrylliadau am ddeunydd o longddrylliadau, gan ildio unrhyw hawl, a chan ildio unrhyw hawl i ddeunydd nad yw'n gysylltiedig â'r llongddrylliad. Hefyd, dylid trafod lle i adneuo'r deunydd, gan gynnwys y Derbynnnydd Llongddrylliadau yn ogystal â'r amgueddfa a allai ei dderbyn yn y trafodaethau hynny, er y cydnabyddir na ellir cytuno ar leoliad terfynol deunydd o longddrylliad tan i'r broses gyfreithiol o ganfod perchnogaeth gael ei chyflawni.

Llwybrau Deifio

Mae archaeoleg forol yn anodd ei chyrraedd yn aml, gan ei bod yn ddwfn o dan y tonnau ac allan o olwg y rhan fwyaf o'r boblogaeth. Mae hyn yn golygu ei bod yn hanfodol denu diddordeb cynulleidfaoedd mewn archaeoleg forol trwy raglenni addysg ac allgymorth penodol sydd â'r nod o godi proffil ein treftadaeth ddiwylliannol danddwr. Trwy drefnu bod canlyniadau gwaith ymchwil ar gael yn eang, gellir gwella gwybodaeth a dealltwriaeth, denu ymwelwyr newydd, a symbylu cwestiynau newydd er mwyn sicrhau bod yr amgylchedd hanesyddol yn flaenllaw yn ymwybyddiaeth cenedlaethau'r dyfodol. Mae llwybrau deifio yn un ffordd sy'n caniatáu i hynny ddigwydd.

Mae llwybrau deifio yn cynnig deunydd dehongli a gwell mynediad gan ddeifwyr trwyddedig sy'n ymweld â safle. Gall presenoldeb deifwyr trwyddedig ar safle hefyd atal unrhyw un sy'n ystyried mynd at y llongddrylliadau yn anghyfreithlon.

Mae manteision ychwanegol hefyd, gan gynnwys manteision cymdeithasol ac economaidd trwy ddysgu neu ddefnydd hamdden, neu dwristiaeth.

Os ydych yn ystyried cyflwyno llwybr deifio ar safle llongddrylliad gwarchodedig, y cam cyntaf yw trafod y cynnig gyda Cadw.

Diogelwch Gwaith Maes

Dylai'r holl weithgareddau sy'n digwydd o dan drwydded osgoi risgiau diangen ac mae'n rhaid iddynt gydymffurfio ag arferion gweithredol cydnabyddedig. Mae'n amod ym mhob trwydded felly bod gwaith maes yn cael ei gyflawni yn unol â safonau diogelwch cydnabyddedig. Mae cyfrifoldeb ar ddeiliad y drwydded i sicrhau bod yr holl weithgareddau awdurdodedig ar safle llongddrylliad gwarchodedig yn cael eu cyflawni mewn ffordd ddiogel a phriodol. Yn unol â'r prif asiantaethau hyfforddiant deifio, ni wnaiff Cadw gymeradwyo gweithdrefnau deifio unigol.

Mae sefydliadau deifio hamdden wedi cyhoeddi canllawiau ar arferion deifio diogel a chanllawiau ar asesu risg wrth ddeifio sydd â'r nod o roi pwyslais ar atal digwyddiadau yn y lle cyntaf gan hyrwyddo arferion deifio diogel ar yr un pryd. Mae cyngor cyffredinol ar ddiogelwch deifio hefyd ar gael oddi wrth Glwb Tanddwr Prydain (BSAC www.bsac.com).

O ran diogelwch llongau, mae'r Cymdeithasau Deifio Cyfunol wedi llunio *Guidelines for the Safe Operation of Member Club Dive Boats* (gweler www.bsac.com). Fodd bynnag, mae'n rhaid cofio bod yn rhaid i longau bach sy'n gweithredu'n fasnachol o dan Faner Prydain neu yn nyfroedd Prydain gydymffurfio â'r Rheoliadau Llongau Masnach neu un o Godau Ymarfer priodol Asiantaeth y Môr a Gwylwyr y Glannau.

Argymhellir hefyd, man lleiaf, fod aelodau timau sy'n gweithio ar longau yn cael hyfforddiant goroesi personol neu'n mynd ar gwrs sylfaenol y Gymdeithas Hwyllo Frenhinol ar Oroesi yn y Môr mewn Cychod Bach a'u bod yn gyfarwydd â'r gweithdrefnau priodol ar gyfer defnyddio radio brys. Dylid hefyd ystyried cymwysterau cymorth cyntaf, rhoi ocsigen a chymwysterau'r Gymdeithas Hwyllo Frenhinol ar Draffod Cychod (<https://www.rya.org.uk/Pages/Home.aspx>).

Yn achos y rheini sy'n deifio fel rhan o'u gwaith, Deddf Iechyd a Diogelwch yn y Gwaith 1974 yw sail llawer o'r ddeddfwriaeth sy'n ymdrin ag iechyd a diogelwch yn y gwaith. Y brif gyfres o reoliadau sy'n berthnasol i ddeifio yw Rheoliadau Deifio yn y Gwaith 1997. Mae'r rheoliadau hyn yn cynnwys pob math o ddeifio pan fydd un neu fwy o ddeifwyr yn gweithio a'u nod yw rheoli'r peryglon a'r risgiau sy'n gysylltiedig â deifio. Mae'r canllawiau yn Rheoliadau Deifio yn y Gwaith 1997 gan yr Awdurdod Gweithredol Iechyd a Diogelwch yn diffinio deifiwr fel rhywun sy'n deifio fel rhan o'i waith. Mae'r ymadrodd hwn yn cynnwys deifwyr sy'n deifio fel rhan o'u dyletswyddau fel cyflogeion, ond nid oes yn rhaid i ddeifio fod yn brif weithgaredd y cyflogai.

Mae'n rhaid i bob un sy'n deifio fel rhan o'i waith feddu ar gymhwysr deifio cymeradwy sy'n addas ar gyfer y gwaith y mae'n bwriadu ei wneud. Gellir cael rhestr o gymwysterau cymeradwy cyfredol gan yr Awdurdod Gweithredol Iechyd a Diogelwch; ni fydd deifwyr cyflogedig heb gymhwyster a gymeradwywyd gan yr Awdurdod Gweithredol Iechyd a Diogelwch yn cael eu hystyried yn gymwys i ddeifio fel aelodau enwebedig o dîm deifio.

Mae'r Awdurdod Gweithredol Iechyd a Diogelwch wedi llunio cyfres o bum Cod Ymarfer Cymeradwy, un ar gyfer pob un o sectorau gwahanol y diwydiant deifio masnachol. Mae'r Codau Ymarfer Cymeradwy yn rhoi cyngor ar fodloni gofynion Rheoliadau Deifio yn y Gwaith 1997. Mae rhagor o wybodaeth am ddeifio yn y gwaith, gan gynnwys taflenni gwybodaeth rhad ac am ddim ar ddeifio, ar gael oddi wrth yr Awdurdod Gweithredol Iechyd a Diogelwch:

www.hse.gov.uk/diving/index.htm.

Y Pwyllgor Goruchwylio Deifio Gwyddonol (SDSC) yw'r corff cydnabyddedig sy'n cynrychioli'r sector Gwyddonol ac Archaeolegol o ran y Rheoliadau Deifio yn y Gwaith. Mae rhagor o wybodaeth am y SDSC ar gael ar-lein yma: <https://uk-sdsc.com/>

Paratoi Dyluniad Prosiect

Mae dyluniad y prosiect yn rhoi'r cyfiawnhad academiaidd ar gyfer y prosiect arfaethedig. I bob pwrpas, dyma ddiwedd y broses asesu effaith ar dreftadaeth a ddisgrifir yn adran 3.4. Bydd ganddo sawl awdur fel rheol, gydag arbenigwyr ym mhob maes yn cyfrannu yn ôl yr angen.

Po fwyaf yr wybodaeth berthnasol a ddarperir mewn dyluniad prosiect, yr hawddaf yw hi i Cadw ddeall yn union yr hyn sy'n cael ei gynneg. Dylai dyluniad y prosiect nodi'r cynllun ar gyfer y gwaith maes a chynnwys yr holl safonau i'w bodloni a'r holl brosesau a fydd yn cael eu defnyddio. Mae datblygu dyluniad prosiect yn syml a gellir gofyn i Gomisiwn Brenhinol Henebion Cymru am gyngor.

Mae'n ofyniad o dan rai mathau o drwydded i archaeolegydd enwebedig fod yn rhan o'r tîm ac mae'n bwysig ei fod yn cymryd rhan yn y gwaith o baratoi dyluniad y prosiect.

Rhoddir canllawiau trylwyr ar gyfer paratoi dyluniad prosiect yn Atodiad I ac yn *The MoRPHE Project Managers Guide Historic England*.⁹¹ Fodd bynnag, bydd angen rhoi sylw i'r elfennau canlynol bob amser:

- cefndir y prosiect
- nodau ac amcanion
- datganiad o ddulliau
- adnoddau a rhaglennu
- datganiad diogelwch.

Yn ystod y prosiect, bydd yr archaeolegydd enwebedig yn cynghori ar y gwaith maes neu'n ei gyfarwyddo, gan ymdrin â chanfyddiadau a chymryd samplau ar gyfer astudiaethau amgylcheddol.

Mae adrodd, archifo a dosbarthu canlyniadau'r prosiect yn hanfodol hefyd.

Atodiad 3⁹² ⇐

Adroddiadau Deiliaid Trwyddedau ar gyfer Deifwyr ac Archaeolegwyr

---

Mae adroddiadau archaeolegol fel rheol yn dilyn cynllun safonol, sef:

- cefndir y prosiect
- nodau ac amcanion
- dull
- canlyniadau
- argymhellion.

Awgrymir fformat ar gyfer adroddiadau archaeolegol yn Rheol 31 o'r atodiad i Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 (gweler Atodiad 1). Yn seiliedig ar hynny, argymhellir y fformat canlynol ar gyfer adroddiadau gan ddeiliaid trwydded:

- a. crynodeb
- b. crynodeb o amcanion y prosiect
- c. crynodeb o'r dulliau a'r technegau a ddefnyddiwyd
- ch. crynodeb o'r canlyniadau a gyflawnwyd
- d. dogfennau graffig a ffotograffig sylfaenol am holl gamau'r gweithgarwch
- dd. argymhellion yn ymwneud â chadwraeth a churadu'r safle ac unrhyw dreftadaeth ddiwylliannol danddwr a symudwyd o'r safle, ac
- e. argymhellion ar gyfer gweithgareddau yn y dyfodol.

Ni ddylai adroddiad deiliad y drwydded gynnwys unrhyw drafodaeth na sylw personol eu natur na fyddai deiliad y drwydded yn dymuno iddynt fod yn rhan o'r archif gyhoeddus ar gyfer y safle, oherwydd y bydd yr adroddiad yn cael ei adneuo yn archif Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru.

Pan fo hawlfraint yn aros gyda deiliad y drwydded (ac eithrio pan ellir cyfiawnhau cyfrinachedd), bydd disgwyl i ddeiliad y drwydded roi trwydded nad yw'n gyfyngol sy'n awdurdodi'r defnydd o'r adroddiad, ac unrhyw ddeunydd ynddo, at ddibenion nad ydynt yn fasnachol, gan gynnwys addysgu, ymchwil ac astudio preifat. Mewn unrhyw achos pan fo cyfrinachedd yn ofynnol, dylid gwneud hynny'n glir yn yr adroddiad, ynghyd â'r rhesymau dros ofyniad o'r fath.

Dylai'r adroddiad fod mor wrthrychol â phosibl, yn ffeithiol, yn annibynnol, yn gryno ac wedi'i deipio os oes modd. Pan fo hynny'n bosibl, ffeirir copïau digidol o'r adroddiad.

Atodiad 4 ↗

Swyddogaethau a Chyfrifoldebau Cadw, Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru ac Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru

---

Cadw

- Cadw yw gwasanaeth amgylchedd hanesyddol Llywodraeth Cymru sy'n gweithio i sicrhau amgylchedd hanesyddol hygyrch sy'n cael ei warchod yn dda. Ar ran Gweinidogion Cymru, mae gan Cadw swyddogaeth statudol i gofrestru llongdrylliadau neu eu dynodi'n safleoedd gwarchoddedig.
- Mae Cadw yn rhoi trwyddedau i ddefio ar longdrylliadau gwarchoddedig ac i gloddio yno. Mae Cadw hefyd yn rhoi cydsyniad heneb gofrestredig i gloddio henebion.
- Mae awdurdodau cydsynio, gan gynnwys Cyfoeth Naturiol Cymru, yn ymgynghori â Cadw am safleoedd dynodedig yr effeithir arnynt gan geisiadau am gydsyniadau a thrwyddedau morol.
- Mae Cadw yn rhoi cyngor cyn-ymgeisio anffurfiol i ddatblygwyr ar gynigion a fyddai'n effeithio ar asedau hanesyddol dynodedig.
- Mae Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru Cadw yn storio'r cofnodion ar gyfer safleoedd dynodedig a gwarchoddedig ar dir ac yn nyfroedd Cymru.
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth?lang=cy>

Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru

- Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru sy'n gyfrifol am gynnal arolygon ac ymchwilio yng Nghymru, gan gynnwys safleoedd tanddwr. Mae'n cynnal Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru ac yn rheoli porth Cymru Hanesyddol fel porth ar-lein i'r holl gofnodion cenedlaethol a rhanbarthol am yr amgylchedd hanesyddol yng Nghymru www.historicwales.gov.uk.
- Mae awdurdodau cydsynio, gan gynnwys Cyfoeth Naturiol Cymru, yn ymgynghori â Chomisiwn Brenhinol Henebion Cymru ar safleoedd tanddwr yr effeithir arnynt gan geisiadau am gydsyniadau a thrwyddedau morol.
- Mae Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru yn rhoi cyngor cyn-ymgeisio anffurfiol i ddatblygwyr ar gynigion a fyddai'n effeithio ar safleoedd tanddwr yn y môr.

Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru

- Ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru sy'n cynnal cofnodion amgylchedd hanesyddol statudol Cymru, sy'n cynnwys gwybodaeth am yr holl safleoedd archaeolegol a hanesyddol a gofnodwyd yng Nghymru ac y gellir cael mynediad atynt trwy Archwilio https://archwilio.org.uk/arch/index_cym.html
- Mae awdurdodau cydsynio, gan gynnwys Cyfoeth Naturiol Cymru, yn ymgynghori ag ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru ar safleoedd archaeolegol yn y parth rhynglanwol yr effeithir arnynt gan geisiadau am gydsyniadau a thrwyddedau morol.
- Mae ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru yn rhoi cyngor cyn-ymgeisio anffurfiol i ddatblygwyr ar gynigion a fyddai'n effeithio ar safleoedd archaeolegol yn y parth rhynglanwol.

Cyfeiriadau ↗

- 1 Datganiad Polisi Morol y DU <https://www.gov.uk/government/publications/uk-marine-policy-statement>
- 2 Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru <https://llyw.cymru/cynllun-morol-cenedlaethol-cymru-dogfen>
- 3 *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/egwyddorion-cadwraeth>
- 4 I'w gyhoeddi yn 2020.
- 5 *Polisi Cynllunio Cymru* <https://llyw.cymru/polisi-cynllunio-cymru>
- 6 *Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol*
<https://llyw.cymru/nodyn-cyngor-technegol-tan-24-yr-amgylchedd-hanesyddol>
- 7 Cyfoeth Naturiol Cymru
<https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing/?lang=cy>
- 8 Deddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015
<http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2015/2/contents/enacted/welsh>
- 9 Deddf Diogelu Llongdrylliadau 1973 <https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1973/33/contents>
- 10 Gweler Llongau Drylliedig Cymru
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/asedau-hanesyddol-eraill/archeoleg-arfordirol-a-morwrol#section-cyflwyniad>
Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/cof-cymru>
Coflein <http://www.coflein.gov.uk/cy>
Porthol Cynllunio Morol Cymru <http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy>
- 11 Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979
<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/contents>
- 12 Mae manylion yr holl henebion cofrestredig yng Nghymru ar gael ar Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru. <https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/cof-cymru>
Dangosir manylion yr henebion cofrestredig hynny mewn dyfroedd tiriogaethol ac ar y tir ar y Porthol Cynllunio Morol. <http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy>
- 13 Deddf Diogelu Gweddillion Milwrol 1986
<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1986/35/contents>
- 14 Cofensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001
<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/>
- 15 Gallai eitemau o'r fath fod yn beryglus iawn o hyd ac ni ddylid eu cyffwrdd na'u symud. I gael cyngor, gweler hysbysiad MGN323 Asiantaeth y Môr a Gwylwyr y Glannau.
<https://www.gov.uk/government/publications/mgn-323-explosives-picked-up-at-sea>

- 16 John Deane <https://www.submerged.co.uk/john-deane/>
- 17 Coflein yw'r catalog ar-lein ar gyfer Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru, y casgliad cenedlaethol o wybodaeth am amgylchedd hanesyddol Cymru. <https://www.coflein.gov.uk/cy/>
Mae Archwilio yn darparu mynediad cyhoeddus ar-lein at y cofnodion amgylchedd hanesyddol ar gyfer ardal pob awdurdod lleol yng Nghymru. Caiff Archwilio ei gynnal a'i ategu gan ragor o wybodaeth a gedwir gan ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru. https://archwilio.org.uk/arch/index_cym.html
- 18 Gweler er enghraifft, <https://heritagecalling.com/2013/09/12/oceanic-climate-change-and-underwater-archaeology/>
- 19 <http://www.cherishproject.eu/cy/>
- 20 *Marine Aggregate Industry Protocol for the Reporting of Finds of Archaeological Interest*, Cymdeithas Cynhyrchwyr Agregau Morol Prydain, Historic England ac Ystad y Goron, 2008 <https://www.wessexarch.co.uk/our-work/marine-aggregate-industry-protocol-reporting-finds-archaeological-interest>
- 21 <https://www.archaeologists.net/sites/default/files/CodesofConduct.pdf>
- 22 Atodiad i Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwyr 2001 <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/official-text/>
- 23 <https://www.parliament.uk/business/publications/written-questions-answers-statements/written-statement/Commons/2017-10-31/HCWS208/>
- 24 Deddf Llongau Masnach 1995 <http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1995/21/contents>
Hysbysu am ddeunydd dryll llong. <https://www.gov.uk/report-wreck-material>
- 25 Y Cynllun Hynafiaethau Morol <https://marinefinds.org.uk/>
- 26 Arfordir — gweler gwefannau pedair ymddiriedolaeth archaeolegol Cymru.
- 27 Prosiect Llongau-U Cymru 1914–18: Yn Coffáu'r Rhyfel ar y Môr <http://prosiectllongauu.cymru/>
- 28 Deddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015 <http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2015/2/contents/enacted/welsh>
- 29 Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009 <https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/2009/23/contents>
- 30 Cyfoeth Naturiol Cymru — trwyddedu morol <https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing?lang=cy>
- 31 Rheoleiddio Petrolewm ar y Môr ar gyfer yr Amgylchedd a Datgomisiynu <https://www.gov.uk/guidance/oil-and-gas-offshore-environmental-legislation#marine-and-coastal-access-act-2009>
- 32 Gorchymyn Trwyddedu Morol (Gweithgareddau Esempt) (Cymru) 2011 <http://www.legislation.gov.uk/cy/wsi/2011/559/introduction/made/welsh>
- 33 Cyfoeth Naturiol Cymru — trwyddedu morol <https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing?lang=cy>

- 34 Datganiad Polisi Morol 2011
<https://www.gov.uk/government/publications/uk-marine-policy-statement>
- 35 Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru <https://llyw.cymru/cynllun-morol-cenedlaethol-cymru-dogfen>
- 36 Deddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015
<http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2015/2/contents/enacted/welsh>
Deddf yr Amgylchedd (Cymru) 2016
<http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2016/3/contents/enacted/welsh>
- 37 I'w gyhoeddi yn 2020.
- 38 Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru <https://llyw.cymru/cynllun-morol-cenedlaethol-cymru-dogfen>
- 39 *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/egwyddorion-cadwraeth/egwyddorion-cadwraeth>
- 40 I'w gyhoeddi yn 2020.
- 41 Ardaloedd cymeriad morol
<https://naturalresources.wales/evidence-and-data/maps/marine-character-areas/?lang=cy>
- 42 Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979
<http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/contents/enacted>
- 43 Ar gyfer meini prawf cofrestru, gweler *Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol*, Atodiad A. <https://llyw.cymru/nodyn-cyngor-technegol-tan-24-yr-amgylchedd-hanesyddol>
Os hoffech gael rhagor o wybodaeth am gydsyniad henebion cofrestredig, gweler *Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017. <https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/henebion-cofrestredig/canllawiau-arfer-gorau#section-gofalu-am-dreftadeath-yr-arfordir>
- 44 *Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2018
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/henebion-cofrestredig/canllawiau-arfer-gorau#section-gofalu-am-dreftadeath-yr-arfordir>
- 45 Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/cof-cymru>
- 46 Y Porthol Cynllunio Morol <http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy>
- 47 Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973 <https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1973/33/contents>
- 48 Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/cof-cymru>
Gweler hefyd Llongau Drylliedig Cymru.
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/asedau-hanesyddol-eraill/archeoleg-arfordirol-a-morwrol#section-cyflwyniad>
Y Porthol Cynllunio Morol <http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy>

- 49 Cyfraith llongddrylliadau ac achub
<https://www.gov.uk/guidance/wreck-and-salvage-law#protected-wrecks>
- 50 Deddf Diogelu Gweddillion Milwrol 1986 <https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1986/35/contents>
- 51 Gweler yr adran cysylltiadau.
- 52 Deddf Llongau Masnach 1995 <http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1995/21/contents>
- 53 Deunydd o longau drylliedig <https://www.gov.uk/report-wreck-material>
- 54 Deddf Cynllunio (Adeiladau Rhestredig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990
<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1990/9/contents>
- 55 Ar gyfer meini prawf rhestru, gweler *Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol*, atodiad B.
<https://llyw.cymru/nodyn-cyngor-technegol-tan-24-yr-amgylchedd-hanesyddol>
- 56 *Rheoli Newid i Adeiladau Rhestredig yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/adeiladau-rhestredig/rheoli-newid-i-adeiladau-rhestredig>
- 57 Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/cof-cymru>
- 58 Y Porthol Cynllunio Morol <http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy>
- 59 *Rheoli Ardaloedd Cadwraeth yng Nghymru* Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/ardaloedd-cadwraeth/rheoli-ardaloedd-cadwraeth>
- 60 Confensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001
<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/>
- 61 Treftadaeth Ddiwylliannol Danddwr: Datganiad Ysgrifenedig — HCWS208
<https://www.parliament.uk/business/publications/written-questions-answers-statements/written-statement/Commons/2017-10-31/HCWS208/>
- 62 Ar wahân i arolygon sy'n gysylltiedig â datgomisiynu olew a nwy a/neu ddefnyddio ffrwydrion ar gyfer clirio ordans. Y Rheoleiddiwr Petrolewm ar y Môr ar gyfer yr Amgylchedd a Datgomisiynu fyddai'r awdurdod cyhoeddus perthnasol yn yr achosion hynny.
- 63 <https://www.thecrownestate.co.uk/en-gb/what-we-do/on-the-seabed/seabed-survey-licences/>
- 64 *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/egwyddorion-cadwraeth/egwyddorion-cadwraeth>
- 65 Gwybodaeth Cyfoeth Naturiol Cymru am Asesu Effeithiau Amgylcheddol a sut y mae'n berthnasol i drwyddedu morol.
<https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing/environmental-impact-assessment/?lang=cy>

Gwybodaeth y Rheoleiddiwr Petrolewm ar y Môr ar gyfer yr Amgylchedd a Datgomisiynu ar gyfer asesiad o'r effaith amgylcheddol ar gyfer gweithgareddau olew a nwy ar y môr.

<https://www.gov.uk/guidance/oil-and-gas-offshore-environmental-legislation>

- 66 Atodiad i Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001
<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/official-text/>
- 67 <https://www.bsac.com/advice-and-support/respect-our-wrecks/respect-our-wrecks-policy/>
- 68 <https://www.gov.uk/guidance/wreck-and-salvage-law>
- 69 Atodiad i Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001
<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/official-text/>
- 70 <https://www.archaeologists.net/sites/default/files/CodesofConduct.pdf>
- 71 *Management of Research Projects in the Historic Environment: The MoRPHE Project Managers' Guide*, Historic England, 2015 <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/morphe-project-managers-guide/>
- 72 *Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/henebion-cofrestredig/canllawiau-arfer-gorau#section-gofalu-am-dreftadeath-yr-arfordir>
- 73 Mae Adran 66 o Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009 yn rhoi rhagor o fanylion am weithgareddau trwyddedadwy. <https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/2009/23/section/66>
- 74 Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009, adran 115(2)
<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/2009/23/section/115>
- 75 I'w gyhoeddi yn 2020.
- 76 Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru, paragraffau 144—46
<https://llyw.cymru/cynllun-morol-cenedlaethol-cymru-dogfen>
- 77 *Polisi Cynllunio Cymru* <https://llyw.cymru/polisi-cynllunio-cymru>
Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol
<https://llyw.cymru/nodyn-cyngor-technegol-tan-24-yr-amgylchedd-hanesyddol>
- 78 *Marine Aggregate Dredging and the Historic Environment: guidance note* (2003)
<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/marine-aggregate-dredging-and-the-historic-environment-2003/>
Historic Environment Guidance for the Offshore Renewable Energy Sector, Cowrie and Wessex Archaeology, 2007 https://www.wessexarch.co.uk/sites/default/files/field_file/COWRIE_2007_Wessex_%20-%20archaeo_%20guidance_Final_1-2-07.pdf
Marine Aggregate Industry Protocol for the Reporting of Finds of Archaeological Interest, Cymdeithas Cynhyrchwyr Agregau Morol Prydain, Historic England ac Ystad y Goron
<http://www.wessexarch.co.uk/projects/marine/bmapa/index.html>

JNAPC Code of Practice for Seabed Developers, Y Cyd-bwyllgor Polisi Archaeoleg Forol ac Ystad y Goron http://www.jnapc.org.uk/jnapc_brochure_may_2006.pdf

79 Porthol Cynllunio Morol Cymru <http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy>

80 Gwybodaeth Cyfoeth Naturiol Cymru ar Asesu Effeithiau Amgylcheddol a sut y mae'n berthnasol i drwyddedu morol. <https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing/environmental-impact-assessment/?lang=cy>

81 Gweler *Lleoliad Asedau Hanesyddol yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017 <https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth?lang=cy>

82 *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011 <https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth?lang=cy>

83 *Lleoliad Asedau Hanesyddol yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017 <https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth?lang=cy>

84 Atodiad i Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/official-text/>

85 <https://www.archaeologists.net/sites/default/files/CodesofConduct.pdf>
https://www.archaeologists.net/sites/default/files/ClfAS&GExcavation_I.pdf
https://www.archaeologists.net/sites/default/files/ClfAS%26GNautical_I.pdf

86 Coflein yw'r catalog ar-lein ar gyfer Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru, y casgliad cenedlaethol o wybodaeth am amgylchedd hanesyddol Cymru. <https://www.coflein.gov.uk/cy/>
Mae Archwilio yn cynnig mynediad cyhoeddus ar-lein at y cofnodion amgylchedd hanesyddol ar gyfer ardal pob awdurdod lleol yng Nghymru. Caiff Archwilio ei gynnal a'i ategu gan ragor o wybodaeth a gedwir gan ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru. https://archwilio.org.uk/arch/index_cym.html

87 *Management of Research Projects in the Historic Environment: The MoRPHE Project Managers' Guide*, Historic England, 2015 <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/morphe-project-managers-guide>

88 *Asesiadau o'r Effaith ar Dreftadaeth yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017 <https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/cy-placemaking/asesiadau-or-effaith-ar-dreftadaeth/asesiadau-or-effaith-ar>

89 Atodiad i Gonfensiwn UNESCO ar Ddiogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr 2001 <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/official-text/>

- 90 Addasiad yw'r atodiad hwn o nodyn cyfarwyddyd a luniwyd ac a ysgrifennwyd yn wreiddiol gan Historic England neu ar ei ran, sef *Accessing England's Protected Wreck Sites: Guidance Notes for Divers and Archaeologists*, Historic England, 2015 ac mae hawlfraint y deunydd gwreiddiol yn eiddo i Historic England 2015. Mae gofyn cael caniatâd ysgrifenedig Historic England ymlaen llaw cyn atgynhyrchu'r gwaith gwreiddiol ac mae gofyn cael caniatâd ysgrifenedig clir Historic England a Cadw cyn atgynhyrchu'r addasiad hwn o'r gwaith hwnnw. Cedwir pob hawl. Nid yw Historic England yn derbyn cyfrifoldeb am golled na difrod sy'n deillio o ddefnyddio'r wybodaeth sydd wedi ei chynnwys yn y gwaith hwn.
<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/accessing-englands-protected-wreck-sites-guidance-notes/>
- 91 *Management of Research Projects in the Historic Environment: The MoRPHE Project Managers' Guide*, Historic England, 2015
<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/morphe-project-managers-guide>
- 92 Addasiad yw'r atodiad hwn o nodyn cyfarwyddyd a luniwyd ac a ysgrifennwyd yn wreiddiol gan Historic England neu ar ei ran, sef *Accessing England's Protected Wreck Sites: Guidance Notes for Divers and Archaeologists*, Historic England, 2015 ac mae hawlfraint y deunydd gwreiddiol yn eiddo i Historic England 2015. Mae gofyn cael caniatâd ysgrifenedig Historic England ymlaen llaw cyn atgynhyrchu'r gwaith gwreiddiol ac mae gofyn cael caniatâd ysgrifenedig clir Historic England a Cadw cyn atgynhyrchu'r addasiad hwn o'r gwaith hwnnw. Cedwir pob hawl. Nid yw Historic England yn derbyn cyfrifoldeb am golled na difrod sy'n deillio o ddefnyddio'r wybodaeth sydd wedi ei chynnwys yn y gwaith hwn.
<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/accessing-englands-protected-wreck-sites-guidance-notes/>

Rhagor o Wybodaeth ↗

Deddfwriaeth, Polisi Cynllunio a Chanllawiau

Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/contents>

Deddf yr Amgylchedd (Cymru) 2015

<http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2016/3/contents/enacted/welsh>

Deddf Llongau Masnach 1995

<http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1995/21/contents>

Deddf y Môr a Mynediad i'r Arfordir 2009

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/2009/23/contents>

Deddf Cynllunio (Adeiladau Rhestredig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1990/9/contents>

Deddf Diogelu Llongddrylliadau 1973

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1973/33/contents>

Deddf Diogelu Gweddillion Milwrol 1986

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1986/35/contents>

Deddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015

<http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2015/2/contents/enacted/welsh>

Datganiad Polisi Morol 2011

<https://www.gov.uk/government/publications/uk-marine-policy-statement>

Polisi Cynllunio Cymru

<https://llyw.cymru/polisi-cynllunio-cymru>

Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol

<https://llyw.cymru/nodyn-cyngor-technegol-tan-24-yr-amgylchedd-hanesyddol>

Cynllun Morol Cenedlaethol Cymru

<https://llyw.cymru/cynllun-morol-cenedlaethol-cymru-dogfen>

Trwyddedau

Cyfoeth Naturiol Cymru — trwyddedu morol

<https://naturalresources.wales/permits-and-permissions/marine-licensing>

Cadw — trwyddedau i ymweld, gwneud arolygon, adennill arteffactau ar yr wyneb a chloddio o longddrylliadau dynodedig

<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/asedau-hanesyddol-eraill/archeoleg-arfordirol-a-morwrol#section-cyflwyniad>

Trwyddedau Arolygu Gwely'r Môr Ystad y Goron

<https://www.thecrownestate.co.uk/en-gb/what-we-do/on-the-seabed/seabed-survey-licences/>

Trwyddedau Arolygu Arfordirol Ystad y Goron

<https://www.thecrownestate.co.uk/en-gb/what-we-do/on-the-seabed/coastal/coastal-survey-licences/>

Y Weinyddiaeth Amddiffyn — trwyddedau ar gyfer lleoedd gwarchoddedig a safleoedd a reolir.

Gallwch gysylltu â Threftadaeth y Weinyddiaeth Amddiffyn-Rheolaeth y Llynges am longddrylliadau yn:

Navy Command HQ (MPI.4)

Leach Building

Whale Island

Portsmouth

PO2 8BY

NAVYSEC-3RDSECTORMAILBOX@mod.gov.uk

Ffôn: 023 9262 5620.

Gallwch gysylltu â'r is-adran Awyrennau Milwrol a fu mewn Damweiniau yn:

Commemorations Team

Joint Casualty and Compassionate Centre

Defence Business Services

Room G35

Innsworth House

Imjin Barracks

Caerloyw

GL3 1HW

dbs-jcccgroupmailbox@mod.gov.uk

Ffôn: 01452 712612 estyniad 7330/6303

Cyfraith llongddrylliadau ac achub

<https://www.gov.uk/guidance/wreck-and-salvage-law#protected-wrecks>

Canllawiau Arfer Gorau

Accessing England's Protected Wreck Sites: Guidance Notes for Divers and Archaeologists,

Historic England, 2015

<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/accessing-englands-protected-wreck-sites-guidance-notes/>

Gofalu am Dreftadaeth yr Arfordir, Cadw ac ymddiriedolaeth archaeolegol Cymru, 1999

https://cadw.gov.wales/sites/default/files/2019-05/Caring_for_Coastal_Heritage_EN_CY.pdf

Cod Ymddygiad, Sefydliad Siartredig yr Archaeolegwyr, 2014

<https://www.archaeologists.net/sites/default/files/CodesofConduct.pdf>

Cod Moesegol i Ddeifwyr, UNESCO

<http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/FINALBrochureUSletter.pdf>

Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011

<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/egwyddorion-cadwraeth/egwyddorion-cadwraeth>

Confensiwn Diogelu'r Dreftadaeth Ddiwylliannol Danddwr, UNESCO, 2001

<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/>

Good Practice Guidance Extraction by Dredging of Aggregates from England's Seabed, Cymdeithas Cynhyrchwyr Agregau Morol Prydain, Ystad y Goron a Sefydliad Rheoli'r Môr, 2017

http://www.bmapa.org/documents/BMAPA_TCE_Good_Practice_Guidance_04.2017.pdf

Asesiadau o'r Effaith ar Dreftadaeth yng Nghymru, Cadw, Llywodraeth Cymru, 2017

<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/creu-lleoedd/asesiadau-or-effaith-ar-dreftadaeth>

Historic Environment Guidance for the Offshore Renewable Energy Sector, Cowrie and Wessex Archaeology, 2007

https://www.wessexarch.co.uk/sites/default/files/field_file/COWRIE_2007_Wessex_%20-%20archaeo_%20guidance_Final_1-2-07.pdf

Historic Environment Guidance for Wave and Tidal Energy, Historic England, 2013

<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/historic-environment-guidance-wave-tidal-energy/>

JNAPC Code of Practice for Seabed Developers, JNAPC Code of Practice for Seabed Developers, y Cyd-bwyllgor Polisi Archaeoleg Forol ac Ystad y Goron, 2006

http://www.jnapc.org.uk/jnapc_brochure_may_2006.pdf

Rheoli Newid i Adeiladau Rhestredig yng Nghymru, Cadw, Llywodraeth Cymru, 2017

<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/adeiladau-rhestredig/rheoli-newid-i-adeiladau-rhestredig>

Management of Research Projects in the Historic Environment: The MoRPHE Project Managers' Guide, Historic England, 2015

<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/morphe-project-managers-guide>

Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru, Cadw, Llywodraeth Cymru, 2018

<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/henebion-cofrestredig/canllawiau-arfer-gorau#section-gofalu-am-dreftadeath-yr-arfordir>

Marine Aggregate Dredging and the Historic Environment: guidance note, Historic England, 2003

<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/marine-aggregate-dredging-and-the-historic-environment-2003/>

Marine Aggregate Industry Protocol for the Reporting of Finds of Archaeological Interest,

Cymdeithas Cynhyrchwyr Agregau Morol Prydain, Historic England ac Ystad y Goron, 2008

<https://www.wessexarch.co.uk/our-work/marine-aggregate-industry-protocol-reporting-finds-archaeological-interest>

Lleoliad Asedau Hanesyddol yng Nghymru, Cadw, Llywodraeth Cymru, 2017

<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/cy-placemaking/asesiadau-or-effaith-ar-dreftadaeth/asesiadau-or-effaith-ar>

Standards and Guidance for Nautical Archaeological Recording and Reconstruction,
Sefydliad Siartredig yr Archaeolegwyr, 2014
http://www.archaeologists.net/sites/default/files/CifAS%26GNautical_1.pdf

Gwybodaeth Hanesyddol

Archifau Cymru — catalog ar-lein sy'n eich caniatáu i chi chwilio am wybodaeth mewn mwy na 7,000 o gasgliadau cofnodion hanesyddol yn neiladaeth yr 21 o archifau yng Nghymru.
<https://archifau.cymru/>

Archwilio — darparu mynediad ar-lein i'r cyhoedd at y cofnodion amgylchedd hanesyddol ar gyfer pob awdurdod lleol yng Nghymru. Cynhelir ac ategir Archwilio gan ragor o wybodaeth a gedwir gan ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru.
https://archwilio.org.uk/arch/index_cym.html

Coflein — y catalog ar-lein ar gyfer Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru, y casgliad cenedlaethol o wybodaeth am amgylchedd hanesyddol Cymru.
www.coflein.gov.uk/cy/

Cof Cymru — cofnod ar-lein Cadw o asedau hanesyddol cenedlaethol Cymru, sy'n cynnwys adeiladau rhestredig, henebion cofrestredig, llongddrylliadau gwarchoddedig, Safleoedd Treftadaeth y Byd a thirweddau hanesyddol cofrestredig. Bydd parciau a gerddi hanesyddol yn cael eu hychwanegu at Cof Cymru yn ystod 2020.
<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/cof-cymru>

Cymru Hanesyddol — porthol ar-lein i gofnodion amgylchedd hanesyddol cenedlaethol a rhanbarthol.
www.cymruhanesyddol.gov.uk

LANDMAP — yr adnodd tirwedd sylfaenol ar-lein a gynhelir gan Cyfoeth Naturiol Cymru. Hefyd, cyhoeddir setiau data LANDMAP i'w lawrlwytho ar gyfer eu defnyddio mewn System Gwybodaeth Ddaeryddol (GIS). <http://lle.wales.gov.uk/Catalogue?lang=cy&text=landmap>

Y Cynllun Hynafiaethau Morol — cofnodi pethau sy'n cael eu canfod gan ddeifwyr, pysgotwyr, gweithredwyr cychod ac ymwelwyr â'r arfordir yng Nghymru a Lloegr, ac yn caniatáu mynediad i'r cyhoedd at y data at ddibenion ymchwil.
<https://marinefinds.org.uk>

Ardaloedd Cymeriad Morol — mae ardaloedd cymeriad morol yn amlygu'r dylanwadau naturiol, diwylliannol a chanfyddiadol allweddol sy'n gwneud cymeriad pob morwedd yn wahanol ac yn unigryw. Mae proffil pob ardal yn cynnwys disgrifiad o'r nodweddion allweddol, gan gynnwys eu dylanwadau naturiol, diwylliannol a chanfyddiadol, yn ogystal â mapiau rhyngweledded tir-môr.
<https://naturalresources.wales/evidence-and-data/maps/marine-character-areas/?lang=cy>

Llyfrgell Genedlaethol Cymru
www.llyfrgell.cymru/

Porthol Cynllunio Morol Cymru — mae porthol cynllunio morol Cymru yn galluogi unrhyw un i edrych ar fapiau ar-lein sy'n dangos dosbarthiad gweithgareddau dynol ac adnoddau naturiol ym moroedd Cymru. Dull cynllunio rhyngweithiol i ategu'r broses cynllunio morol yw'r porthol a bydd yn darparu yr wybodaeth ddiweddaraf y gallai awdurdodau cyhoeddus ei hystyried yn 'ystyriaeth berthnasol' mewn penderfyniadau cynllunio.

<http://lle.gov.wales/apps/marineportal/?lang=cy>

Darllen Ychwanegol

Fframwaith Ymchwil ar gyfer Archaeoleg Cymru

Agenda Ymchwil Morol 2017–21

<https://www.archaeoleg.org.uk/pdf/review2017/maritimereview2017.pdf>

Arfordir — Arolwg arfordirol o Gymru. Gweler gwefannau pedair ymddiriedolaeth archaeolegol Cymru.

Prosiect Llongau-U Cymru 1914–18: Yn Coffáu'r Rhyfel ar y Môr

<http://prosiectllongauu.cymru/>

The Coastal Archaeology of Wales, A. Davidson (gol.), Adroddiad 131 Cyngor Ymchwil Archaeoleg Prydain, 2002.

Tiroedd Coll ein Cyndadau: Archwilio Tirweddau Cynhanesyddol Cymru a Foddwyd, Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed, 2011

<http://www.dyfedarchaeology.org.uk/lostlandscapes/windex.html>

The West Coast Palaeolandscapes Survey, Athrofa Archaeoleg a Hynafiaeth y Ganolfan Technoleg Weledol a Gofodol, Prifysgol Birmingham, 2011

<http://www.dyfedarchaeology.org.uk/lostlandscapes/WCPSTEchnical.pdf>

Wales and the Sea, M. Redknap, S. Rees ac A. Aberg (golygyddion), Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru, 2019.

Cysylltiadau ↗

Cadw

Llywodraeth Cymru

Plas Carew

Uned 5/7 Cefn Coed, Parc Nantgarw, Caerdydd CF15 7QQ

Ffôn: 03000 256000

cadw@llyw.cymru

<https://cadw.llyw.cymru/>

Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru

Ffordd Penglais

Aberystwyth SY23 3BU

Ffôn: 01970 621200

<https://cbhc.gov.uk/>

chc.cymru@cbhc.gov.uk

Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru

nmr.wales@rcahmw.gov.uk

<https://www.coflein.gov.uk/cyl>

Gallwch drefnu i ymweld â'r ystafell chwilio gyhoeddus yn Aberystwyth lle bydd y staff yn esbonio'r adnoddau sydd ar gael yn y Cofnod Henebion Cenedlaethol ar gyfer ymchwilio i'r amgylchedd hanesyddol morol, gan gynnwys mapiau hanesyddol, lluniau, ffotograffau a chofnodion arolygon.

Cyfoeth Naturiol Cymru

Cyfoeth Naturiol Cymru

d/o Ganolfan Gofal Cwsmeriaid

Tŷ Cambria, 29 Heol Casnewydd, Caerdydd CF24 0TP

Ffôn: 0300 065 3000

yholiadau@cyfoethnaturiolcymru@gov.uk

<http://cyfoethnaturiol.cymru/>

Cyfoeth Naturiol Cymru sy'n gweinyddu trwyddedau morol a gall gynnig gwybodaeth a chyngor ar ddefnyddio gwybodaeth dirwedd hanesyddol a diwylliannol LANDMAP a morweddau.

Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys

41 Stryd Lydan, y Trallwng SY21 7RR

Ffôn: 01938 553670

trust@cpat.org.uk

<https://cpat.org.uk/>

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed
Corner House, 6 Stryd Caerfyrddin, Llandeilo SA19 6AE
Ffôn: 01558 823121
info@dyfedarchaeology.org.uk
www.dyfedarchaeology.org.uk

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Morgannwg-Gwent
Tŷ Heathfield, Heathfield, Abertawe SA1 6EL
Ffôn: 01792 655208
enquiries@ggat.org.uk
www.ggat.org.uk

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Gwynedd
Craig Beuno, Ffordd y Garth, Bangor LL57 2RT
Ffôn: 01248 352535
gat@heneb.co.uk
www.heneb.co.uk

Y Gymdeithas Archaeoleg Forol

Y Gymdeithas Archaeoleg Forol
Fort Cumberland, Fort Cumberland Road, Portsmouth PO4 9LD
Ffôn: 02392 818419
nas@nauticalarchaeologysociety.org
www.nauticalarchaeologysociety.org

Asiantaeth y Môr a Gwylwyr y Glannau

Y Derbynnnydd Llongddrylliadau
Spring Place, 105 Commercial Road, Southampton, SO15 1EG
Ffôn: 02380 329 474
row@mcga.gov.uk
www.gov.uk/government/groups/receiver-of-wreck

Swyddfa Forol Caerdydd
Llys yr Angor, Ffordd Keen, Caerdydd, CF24 5JW
Ffôn: 02920 448 822
Ffacs: 02920 448 820

Swyddfa Forol Aberdaugleddau
Gorsewood Drive, Hakin, Aberdaugleddau, Sir Benfro, SA73 3HB
Rhif ffôn y swyddfa forol: 01646 699 604
Rhif ffacs y swyddfa forol: 01646 699 606

Y Weinyddiaeth Amddiffyn

Y Weinyddiaeth Amddiffyn sy'n ymdrin â drylliadau llongau ac awyrennau milwrol.

Gallwch gysylltu â'r Orsaf Drylliadau yn:

FLEET-DCS 3rd SECTOR- HERITAGE

Navy Command HQ (MPI.3)

Leach Building

Whale Island

Portsmouth

Hants

PO2 8BY

Ffôn: 023 9262 5620

Gallwch gysylltu â'r is-adran Awyrennau Milwrol a fu mewn Damweiniau yn:

Crashed Military Aircraft Defence Business Services JCCC

Room G35

Innsworth House

Imjin Barracks

Caerloyw

GL3 1HW

dbs-jcccgroupmailbox@mod.uk

Ffôn: 01452 712612 estyniad 7330/6303

Swyddfa Hydrograffig y DU

Admiralty Way

Taunton TA1 2DN

Ffôn: 01823 337900

www.gov.uk/the-ukho-archive

Yr Awdurdod Gweithredol Iechyd a Diogelwch (HSE)

Y Tîm Strategaeth Gweithrediadau Deifio

Redwing House

Hedgerows Business Park

Colchester Road

Springfield

Chelmsford

Ffôn: 01245 706234

www.hse.gov.uk/diving/index.htm

Grŵp Diogelwch Deifio Prydain

West Quay Road

Poole

BH15 1HZ

Ffôn: 0800 328 0600

Yr Archifau Gwladol

Kew, Richmond

Surrey TW9 4DU

www.nationalarchives.gov.uk

Llyfrgell Genedlaethol Cymru

Aberystwyth

Ceredigion

Cymru

SY23 3BU

<https://www.llyfrgell.cymru/>

Dolenni o'r ddogfen hon

Lle mae'r ddogfen hon yn cynnwys dolenni i wefannau ac adnoddau eraill a ddarperir gan drydydd partion, darperir y dolenni hynny er gwybodaeth i chi yn unig. Ni ddylid cymryd yn ganiataol bod dolennau yn gymeradwyaeth o unrhyw fath. Nid oes gan Cadw unrhyw reolaeth dros gynnwys tudalennau y ceir dolenni ar eu cyfer, na pha un a ydynt ar gael, ac nid yw'n derbyn unrhyw gyfrifoldeb amdanynt nac am unrhyw golled neu niwed a allai ddeillio o'ch defnydd ohonynt.